

Funded by
the European Union

Istraživački
izveštaj

**STAVOVI
MLADIH
U
SRBIJI
O
~~RATOVIMA~~
DEVEDESETIH**

**STAVOVI
MLADIH
U
SRBIJI
O
RATOVIMA
DEVEDESETIH**

ISTRAŽIVAČKI
IZVEŠTAJ

IZDAVAČ:
Inicijativa mladih za ljudska prava
(YIHR Srbija)
Dobračina 4, Beograd

ISBN:
978-86-85381-47-8

Beograd, 2023.

AUTOR:
Dr Rodoljub Jovanović

KOORDINATORKA ISTRAŽIVANJA:
Jovana Kolarić

UREDNIČKI TIM:
Sofija Todorović
Luka Božović
Marko Milosavljević

AGENCIJA ZA ISTRAŽIVANJE
JAVNOG MNJENJA:
Smart Plus Research, Beograd

DIZAJN I PRELOM:
Andrija Nikačević

ŠTAMPA:
Dual Mode, Beograd

TIRAŽ:
500

Dok nisam počela pisati ovu knjigu, nisam nikad do kraja shvatila kako sam rođena samo deset godina nakon kraja Drugog svjetskog rata. Dok sam odrastala, rat se činio kao daleka prošlost koja nije imala nikakve veze sa mnom. Sada, s iskustvom ovog nedavnog rata, onog koji se dogodio MENI, znam da je sjećanje na to iskustvo, čak i nakon dvadeset godina, toliko živo kao da se sve odigralo jučer.¹

PROJEKAT PODRŽALI:

**Funded by
the European Union**

Istraživački izveštaj *Stavovi mladih u Srbiji o ratovima devedesetih* finansiran je od strane Evropske unije. Sadržaj izveštaja je isključivo odgovornost Inicijative mladih za ljudska prava i ne odražava nužno stavove Evropske unije.

¹ Mira Furlan, *Voli Me Više Od Svega Na Svijetu* (Beograd: Booka, 2021), 23.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	5
UVOD	7
METODOLOGIJA	8
POLITIČKO PONAŠANJE	10
ISKUSTVO RATA DEVEDESETIH	12
ZNANJE	14
ZNANJE I INTERESOVANJE ZA ISTORIJU	14
ZNANJE O RATOVIMA DEVEDESETIH	16
HAŠKI TRIBUNAL	24
AKTERI RATOVA DEVEDESETIH	30
RATNI ZLOČINI	34
ETOS KONFLIKTA	40
MORALNO ISKLJUČIVANJE	42
STAVOVI MLADIH PREMA KOSOVU	44
ODNOS PREMA SEĆANJU I POMIRENJU	46
KO TREBA DA RADI NA POMIRENJU?	49
REVIZIONIZAM I RELATIVIZACIJA	52
REZIME NALAZA	56
SPISAK GRAFIKONA	60
LITERATURA	62

SOFIJA TODOROVIĆ

Programska direktorka
Inicijativa mladih za ljudska prava – Srbija

Inicijativa mladih za ljudska prava osnovana je 2003. godine u Srbiji sa idejom da stvara veze među mladima nakon ratova koji su pratili raspad bivše Jugoslavije. Zašto mladi? Mladi su glavni akteri budućnosti o kojoj se ne prestano govori, a iz potrebe da se prevaziđu nasleđene podele, neprijateljstva i strah od “drugog” uz konstanto unapređivanje demokratije nastala je i Inicijativa. Već gotovo 20 godina kroz razgovor, razmenu, aktivizam i upoznavanje sa činjenicama Inicijativa doprinosi stvaranju regiona u kome je mir najvažnija vrednost.

Verujemo da je znanje o prošlosti tu kako bi nam omogućilo da zajedno kreiramo budućnost u kojoj postoje čvrste garancije za neponavljanje sukoba. Sa druge strane, o prošlosti učimo kako bismo se na nju i kritički osvrnuli i kako bismo iz najtežih perioda izvlačili pouke o solidarnosti, empatiji i važnosti insistiranja na ljudskim pravima. Obrazovanje o događajima iz prošlosti uz iskren i otvoren razgovor pokazali su se kao najbolji preventivni mehanizmi. Inicijativa kreira siguran prostor za mlade da razgovaraju o najosetljivijim temama koje u velikoj meri i dalje oblikuju sadašnjost u kojoj žive. Kroz svoje programe i monitoring Inicijativa već dugi niz godina ima direktan kontakt sa mladima, kako sa srednjoškolcima/kinjama, tako i sa studentima/kinjama i mladim profesionalcima/kama čiji su stavovi i viđenja pod direktnim uticajem društveno-političke klime u našem društvu. Istraživanjem *Stavovi mladih u Srbiji o ratovima devedesetih* hteli smo da doprinesemo boljem razumevanju stavova i mišljenja koje mladi ljudi u Srbiji imaju o ratovima devedesetih i da mapiramo na čemu ih baziraju. Cilj nam je bio da saznamo kako se informišu i koliko znanja poseduju o ovim temama kao i o ličnostima i događajima koji se direktno vezuju za ratove devedesetih.

Posebnu zahvalnost dugujemo Jovani Kolarić, istraživačici *Fonda za humanitarno pravo* u Srbiji, agenciji *SMART* kao i Rodoljubu Jovanoviću na njihovom posvećenom radu prilikom izrade ovog istraživanja. Zahvalni smo i Evropskoj uniji na podršci, bez koje ovo istraživanje ne bi bilo moguće.

Približno 25 godina² nakon završetka ratova koji su obeležili raspad Jugoslavije, generacije rođene nakon potpisivanja mirovnih sporazuma odrastaju u Srbiji koja se, kao post-konfliktno društvo, na različite načine i dalje suočava sa svojom ratnom prošlošću. Mladi ljudi koji će steći pravo glasa na narednim izborima rođeni su 2005. godine. Otvorena su pitanja šta (n)ovi mladi znaju o ratovima i ratnim zločinima počinjenim tokom njih, kako ih razumeju ali i na koji način razumeju društvene prakse sećanja na ratove i ratne zločine. Upravo su ovo neka od centralnih pitanja koja su motivisala Inicijativu mladih za ljudska prava da sprovede ovo istraživanje.

Ovakvo istraživanje u ovom trenutku ima dvostruki značaj. Sa jedne strane, dugo vremena nije sprovedeno slično sveobuhvatno istraživanje koje se fokusira na mlade i njihovo znanje i stavove prema ratovima devedesetih u Srbiji. Iako neka istraživanja koja se fokusiraju na mlade uključuju određene aspekte stavova prema drugim etničkim grupama³, vrednosti mladih⁴ ili stavove prema Kosovu⁵, ona se ne fokusiraju na ratove devedesetih godina. Poslednja slična istraživanja su Novosti iz prošlosti Beogradskog centra za ljudska prava iz 2010. godine⁶ i Istraživanje stavova prema ratnim zločinima, Haškom tribunalu i nacionalnom sudstvu koje je sproveo IPSOS 2011. godine⁷. Sa druge strane, u poslednjih nekoliko godina beležimo značajan porast negiranja i revidiranja činjenica o zločinima

2 Skoro 28 od potpisivanja Dejtonskog mirovnog i Erdutskog sporazuma; 24 godine od potpisivanja Kumanovskog sporazuma.
 3 Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Srećko Mihailović, *Mladi u Srbiji 2018/2019, 2019*, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/15295-20190411.pdf>.
 4 Marija Radoman, *Vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji – Istraživanje 2019.*, n.d.
 5 Boban Stojanović i Aleksandar Ivković, *Alternative Report on The Position and Needs of Youth in the Republic of Serbia – 2022* (Beograd: Krovna organizacija mladih Srbije – KOMS, 2022.), <https://koms.rs/wp-content/uploads/2022/08/Alternative-report-2022.pdf>.
 6 Dubravka Stojanović et al., *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje upotreba i zloupotreba istorije*, ur. dr Vojin Dimitrijević (Beograd, 2010.).
 7 Ipsos Strategic Marketing, *Attitudes towards War Crimes, the ICTY and the National Judiciary* (Ipsos Strategic Marketing, oktobar 2011.).

koji su počinjeni tokom ovih ratova u različitim društvenim praksama, kao što su medijski tretman ratova devedesetih⁸, komemoracije ratnih zločinaca⁹, političke kampanje¹⁰, politički angažman osuđenih ratnih zločinaca¹¹, i šire posmatrana politika sećanja na ratove devedesetih.¹² Uz to, istraživanja pokazuju brojne probleme sa nastavom istorije o ratovima devedesetih.¹³

Koliko mladi ljudi, većinom rođeni tokom ili nakon završetka ratova, znaju o onome što se tokom tih ratova događalo, kakvi su im stavovi prema ratnim zločinima i njihovim počinocima, ali i prema pomirenju i revizionističkim praksama bila su glavna pitanja koja su vodila istraživanje. Izveštaj je podeljen u osam poglavlja u skladu sa temama koje je pokrivaio upitnik. U prvom delu su predstavljeni metodologija i demografske karakteristike uzorka, dok se narednih sedam delova bavi sledećim temama: znanje o ratovima devedesetih, stavovi o Haškom tribunalu, stavovi prema akterima ratova devedesetih, stavovi o ratnim zločinima, etos konflikta i moralno isključivanje, odnos prema sećanju i pomirenju, i stavovi prema pitanju Kosova.

8 Katarina Ristić, *Mediji i revizionizam o ratovima devedesetih u Srbiji* (Beograd: Fondacija Fond za humanitarno pravo, mart 2023.), http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2023/04/Revizionizam_sr%5b46095%5d.pdf.
 9 *Izveštaj o komemoracijama ratnih zločina u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Kosovu i Crnoj Gori* (Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava, januar 2022), https://www.yihr.rs/wp-content/uploads/2022/02/YIHR-Izveštaj-o-komemoracijama-ratnih-zločina-u-Srbiji-Bosni-i-Hercegovini-Kosovu-i-Crnoj-Gori-2021_FHD_01.pdf.
 10 *Odnos prema ratnim zločinima u izornoj kampanji 2022. godine* (Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava, mart 2022.), <https://www.yihr.rs/wp-content/uploads/2022/03/Odnos-prema-ratnim-zločinima-u-izornoj-kampanji-2022-1.pdf>.
 11 *Ratni zločinci u izornoj kampanji 2020. godine* (Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava, jun 2020.), <https://www.yihr.rs/wp-content/uploads/2020/06/Ratni-zlocinci-u-izornoj-kampanji.pdf>.
 12 Jelena Đureinović, *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: Istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije* (Beograd: Fond za humanitarno pravo, oktobar 2021.), https://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2021/10/Politika_secanja_bhs.pdf.
 13 Jelena Đureinović i Rodoljub Jovanović, *Predlog praktične politike: Ratovi 1990-ih u nastavi istorije* (Beograd: Fond za humanitarno pravo, septembar 2020), <https://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2020/09/Predlog-prakticne-politike-Ratovi-1990-ih-u-nastavi-istorije.pdf>.

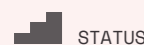
POL

48.68% ŽENSKI

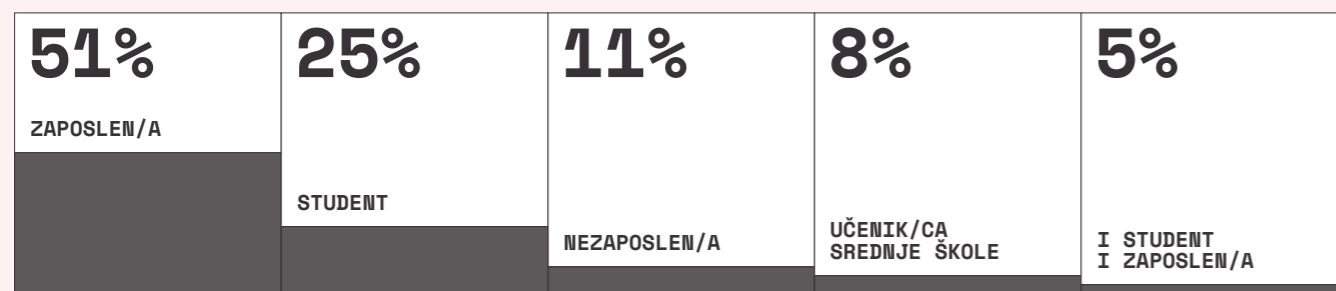
MUŠKI 51.32%

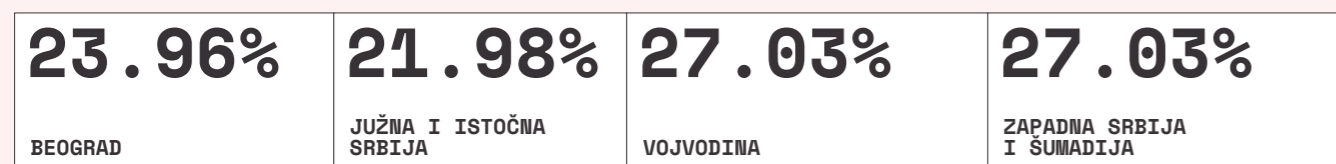
UZRAST

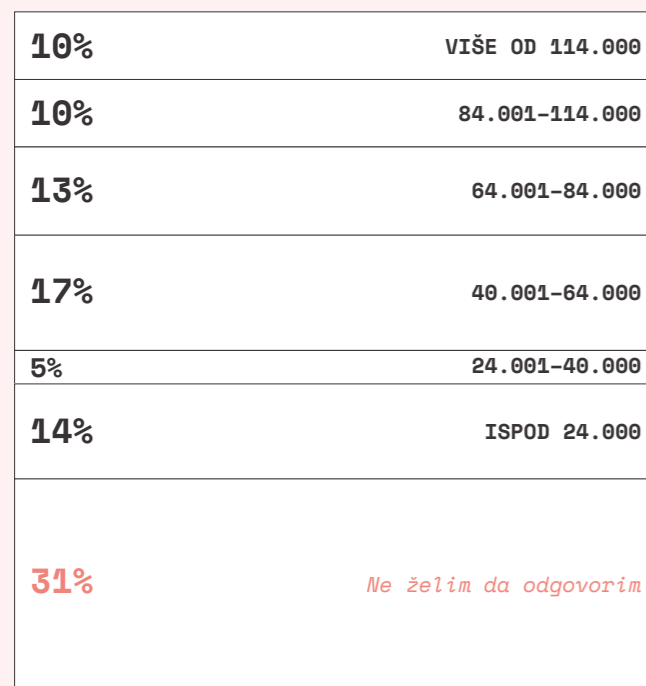
STATUS

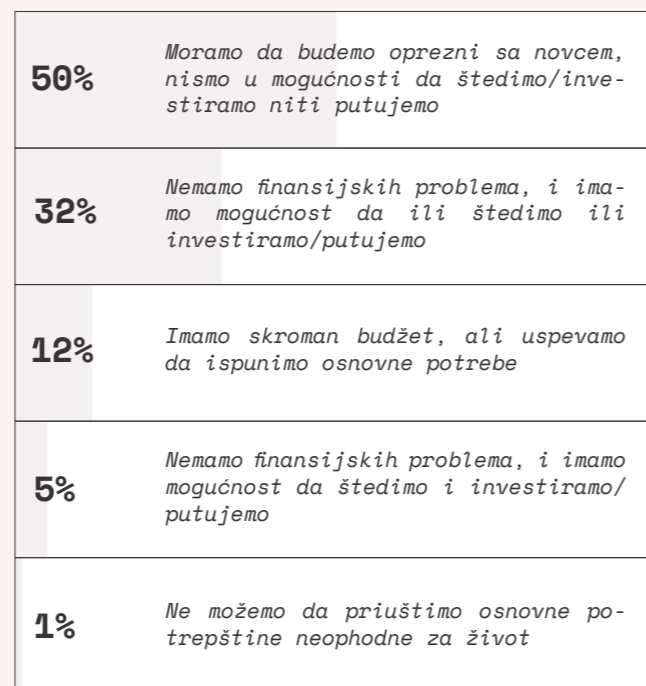
REGION

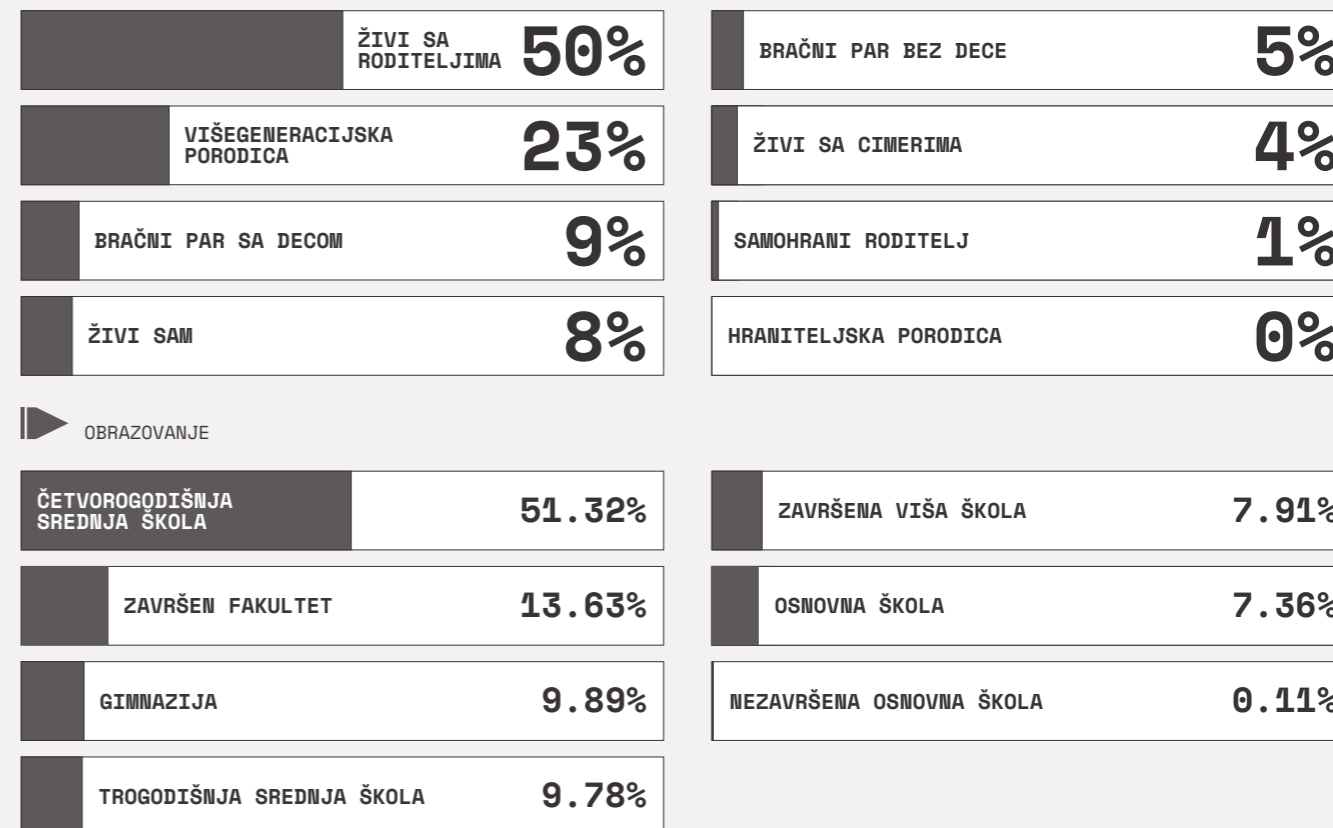
UKUPAN LIČNI PRIHOD U PRETHODNOM MESECU

FINANSIJSKA SITUACIJA DOMAĆINSTVA

TIP DOMAĆINSTVA

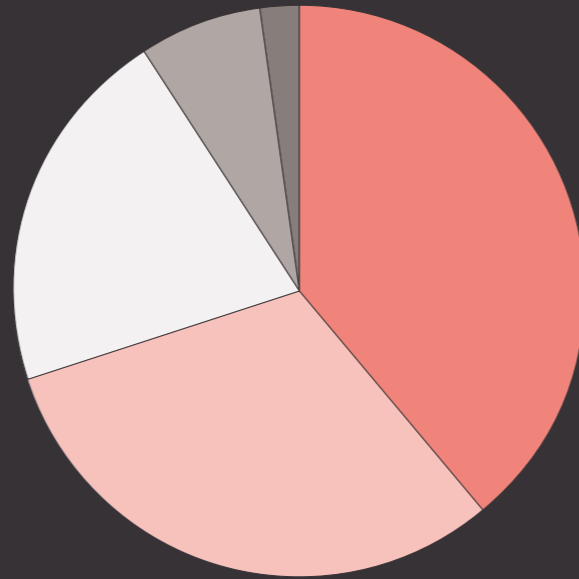
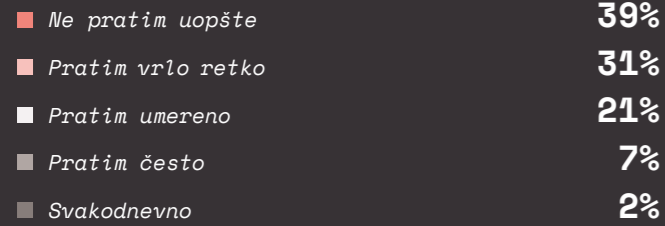

Istraživanje je sprovedeno tokom avgusta 2023. godine u saradnji sa agencijom za istraživanje javnog mnjenja SmartPlus metodom strukturiranog intervjua licem u lice. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 910 mladih u Srbiji uzrasta između 18-30 godina, stratifikovanom po polu (49% uzorka čine ispitanici ženskog pola), godinama (18-22 godina — 35%, 23-26 godina — 31%, 27-30 godina — 34%), regionu (Beograd — 24%, Južna i Istočna Srbija — 22%, Vojvodina — 27%, Zapadna Srbija i Šumadija — 27%) i tipu naselja (67% uzorka čine ispitanici iz urbanih/gradskih sredina). Prosečan uzrast ispitanika bio je 24,2 godine. Što se tiče najvišeg stepena obrazovanja, najveći procenat čine ispitanici sa završenom četvorogodišnjom srednjom školom (51%), nakon toga ispitanici za završenim fakultetom (13%), ispitanici sa završenom gimnazijom (9,8%),

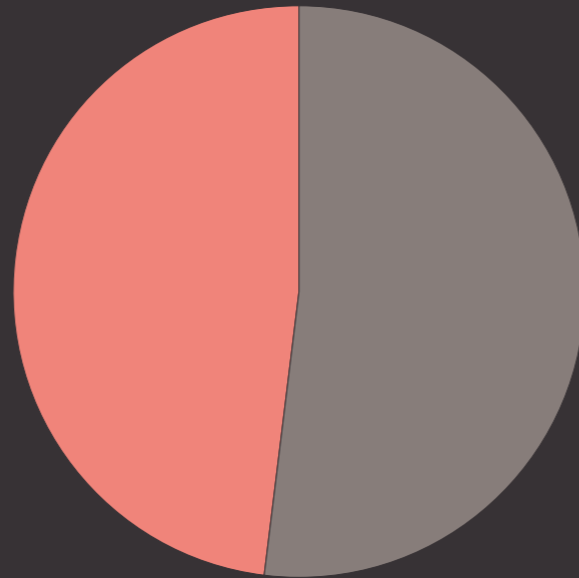
ispitanici sa završenom trogodišnjom srednjom školom (9,7%), ispitanici sa završenom višom školom (7,9%), ispitanici sa završenom osnovnom školom (7,3%), i zanemarljiv broj ispitanika sa nezavršenom osnovnom školom (0,1%). Polovina ispitanika je u radnom odnosu (51%), jednu četvrtinu čine studenti (25%), nezaposleni čine 11% uzorka, učenici srednje škole 8%, a oni koji istovremeno studiraju i rade čine samo 5% uzorka. Što se tiče tipa domaćinstva polovinu ispitanika čine ispitanici koji žive sa roditeljima (50%), približno petinu (23%) živi u više-generacijskim porodicama, skoro svaki deseti ispitanik (9%) je deo bračnog para sa decom, 8% ispitanika žive sami, 5% je deo bračnog para bez dece, 4% živi sa cimerima. Velika većina (94%) ispitanika se identifikuje kao pripadnici srpske nacionalnosti.

METODOLOGIJA

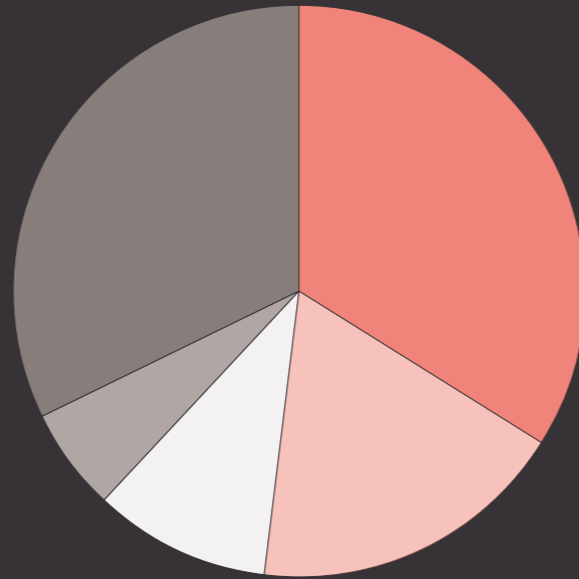
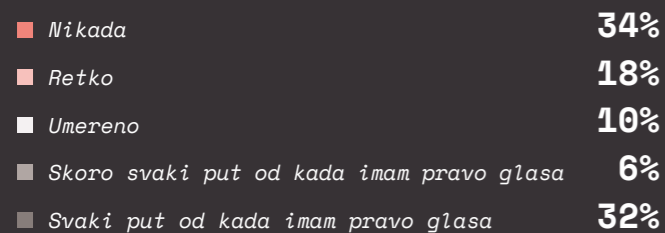
KOLIKO ČESTO PRATITE VESTI O POLITICI?

DA LI STE GLASALI NA POSLEDNJIM IZBORIMA?

PREMA VAŠEM SEĆANJU, KOLIKO ČESTO STE GLASALI NA IZBORIMA?

POLITIČKO PONAŠANJE

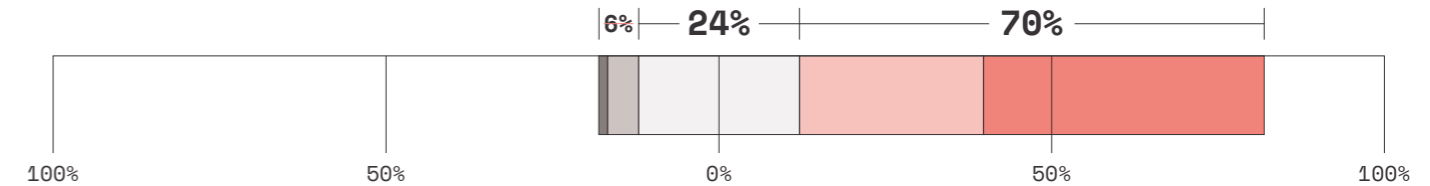
Pored ovih demografskih karakteristika, interesovalo nas je i koliko ispitanici prate politička dešavanja, u kojoj meri učestvuju u političkom životu i u kojoj meri izražavaju politički cinizam. Više od trećine ispitanika (39%) uopšte ne prati vesti o politici, jedna trećina (31%) vrlo retko prati, a vrlo mali procenat često (7%) ili svakodnevno (2%) prati političke vesti. Uprkos tome, polovina ispitanika kaže da je glasala na poslednjim izborima (52%). Ipak, samo jedna trećina je glasala na svakim izborima od kada imaju pravo glasa (32%) dok približno isto toliko (34%) nikada nije glasala.

U razumevanju ovog političkog ponašanja mladih mogu nam pomoći podaci o političkom cinizmu mladih. Prosečan skor na skali političkog cinizma (1-5) je 4,149 što je značajno više od teorijskog proseka skale.

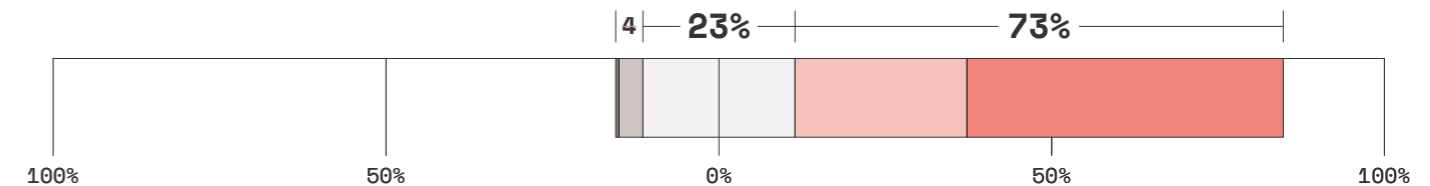
Interesantno je da politički cinizam raste sa godinama i izraženiji je kod ispitanika iz ruralnih sredina u odnosu na ispitanike iz urbanih sredina, dok nema razlike u političkom cinizmu između ispitanika muškog i ženskog pola.

↓↓↓

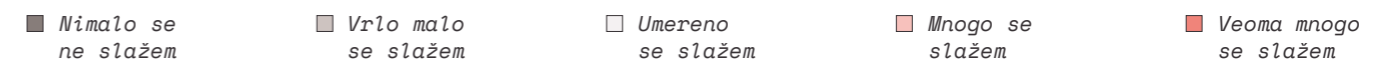
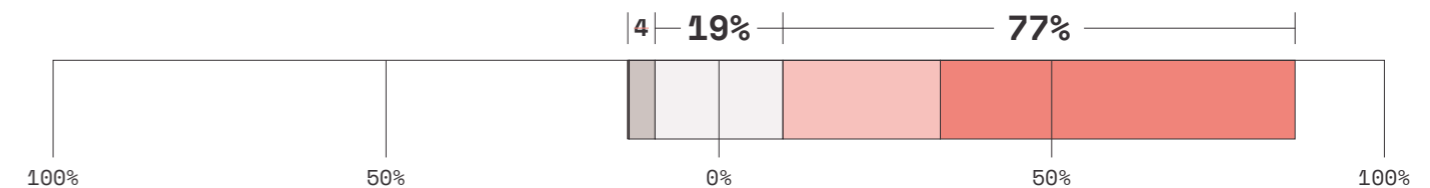
• Narodni poslanici suviše vode računa o interesima nekoliko moćnih grupa, a nedovoljno vode računa o opštem interesu

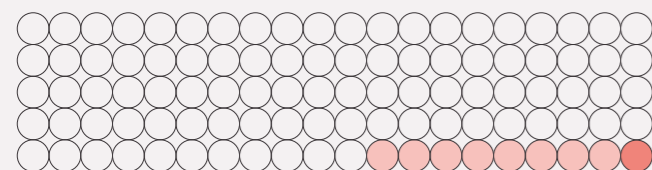
• Političke stranke samo interesuje moj glas, a ne i moje mišljenje

• Najveća briga političara je kako da što duže ostanu na vlasti

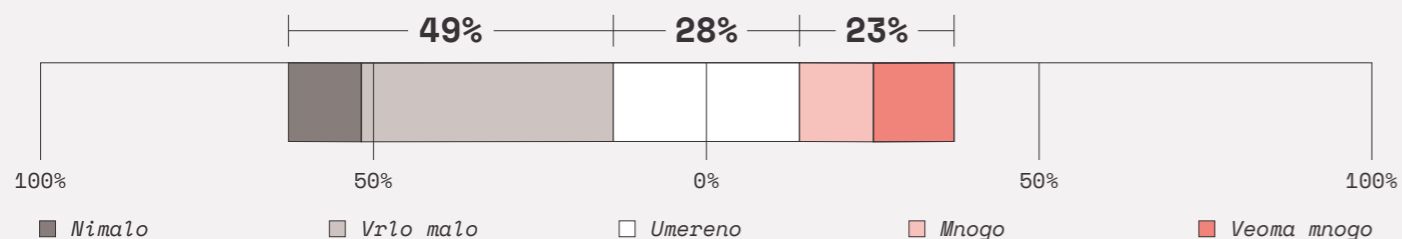

DA LI JE NEKO OD ČLANOVA VAŠE PORODICE POGINUO U RATU?

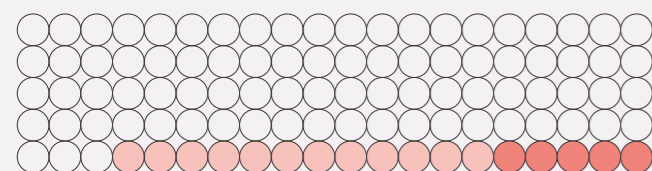

- Ne* **91%**
- Da, član(ovi) šire porodice* **8%**
- Da, član(ovi) uže porodice (roditelji, braća, sestre, babe, dede)* **1%**

→ KOLIKO VAM JE TO ISKUSTVO BLISKO?

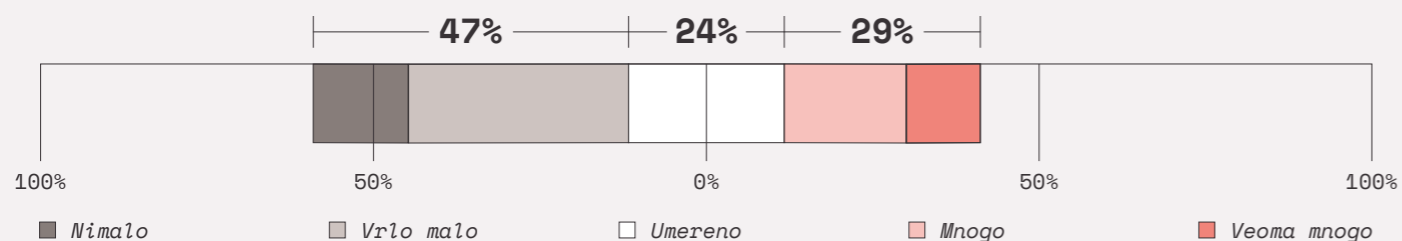

DA LI JE NEKO OD ČLANOVA VAŠE PORODICE IMAO IZBEGLIČKO ISKUSTVO?

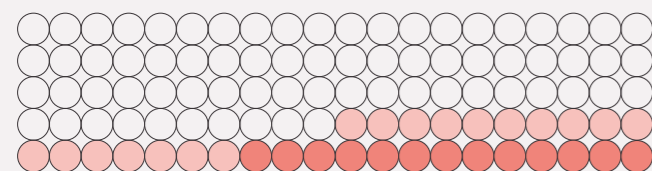

- Ne* **83%**
- Da, član(ovi) šire porodice* **12%**
- Da, član(ovi) uže porodice (roditelji, braća, sestre, babe, dede)* **5%**

→ KOLIKO VAM JE TO ISKUSTVO BLISKO?

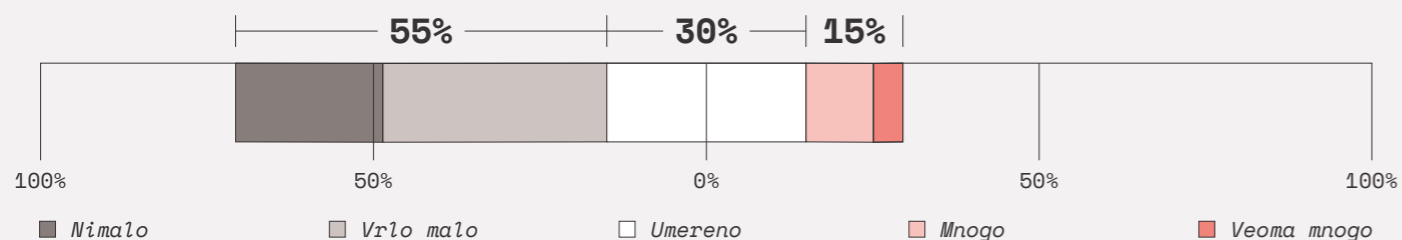

DA LI JE NEKO OD ČLANOVA VAŠE PORODICE UČESTVOVAO U RATU?

- Ne* **70%**
- Da, član(ovi) šire porodice* **17%**
- Da, član(ovi) uže porodice (roditelji, braća, sestre, babe, dede)* **13%**

→ KOLIKO VAM JE TO ISKUSTVO BLISKO?

ISKUSTVO
RATA
DEVEDESETIH

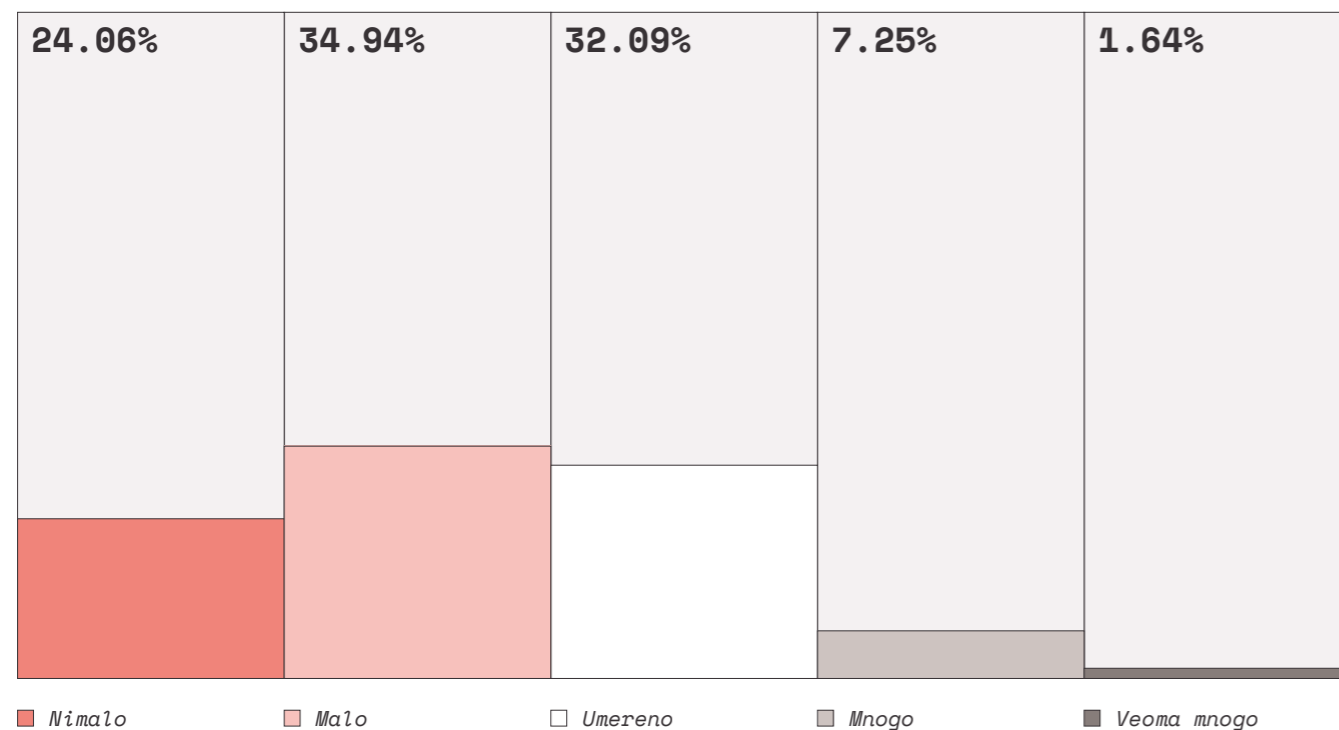
Zbog same teme istraživanja bilo je veoma važno da uključimo barem određeni procenat ispitanika koji imaju porodično iskustvo rata tj. koji imaju člana uže ili šire porodice koji je poginuo u nekom od ratova devedesetih, izbegao ili učestvovao u nekom od ratova devedesetih. Pored toga, pitali smo ih i koliko im je ovo iskustvo blisko, kako bismo bolje procenili njegov potencijalni uticaj na stavove mladih. Mladi čiji je jedan ili više članova šire porodice poginuo u ratu su činili 8% uzorka dok je 1% izgubio člana (ili više članova) uže porodice u ratu. Malo više od svakog desetog ispitanika (12%) ima člana ili više članova šire porodice koji su imali izbegličko iskustvo, dok 5% ima člana (ili više članova) uže porodice koji imaju izbegličko iskustvo. Konačno, skoro svaki peti ispitanik (17%) ima člana ili više članova šire porodice koji su učestvovali u ratu, dok 13% ima člana (ili više članova) uže porodice koji su učestvovali u ratu. Većina ispitanika, u sva tri slučaja, ocenjuje ovo iskustvo kao ne previše blisko.

ZNANJE I INTERESOVANJE ZA Istoriju

Znanje mladih o ratovima devedesetih veoma utiče na njihove stavove o ovim ratovima, naročito jer prethodna istraživanja pokazuju da mladi znaju vrlo malo o ovim ratovima, ali i uopšte o istoriji. Pre samog znanja o ovom periodu, pitali smo ih koliko ih interesuje istorija (Grafikon 1). Samo 2% mladih kaže da ih istorija interesuje veoma mnogo dok dodatnih 7% kaže da ih istorija interesuje mnogo. Sa druge strane, dve trećine ispitanika kaže da ih istorija interesuje nimalo (24%) i jako malo (35%).

Što su ispitanici stariji, više ih interesuje istorija, a istorija u proseku više interesuje ispitanike muškog pola u odnosu na ispitanike ženskog pola.

GRAFIKON 1: U KOJOJ MERI VAS INTERESUJE ISTORIJA?

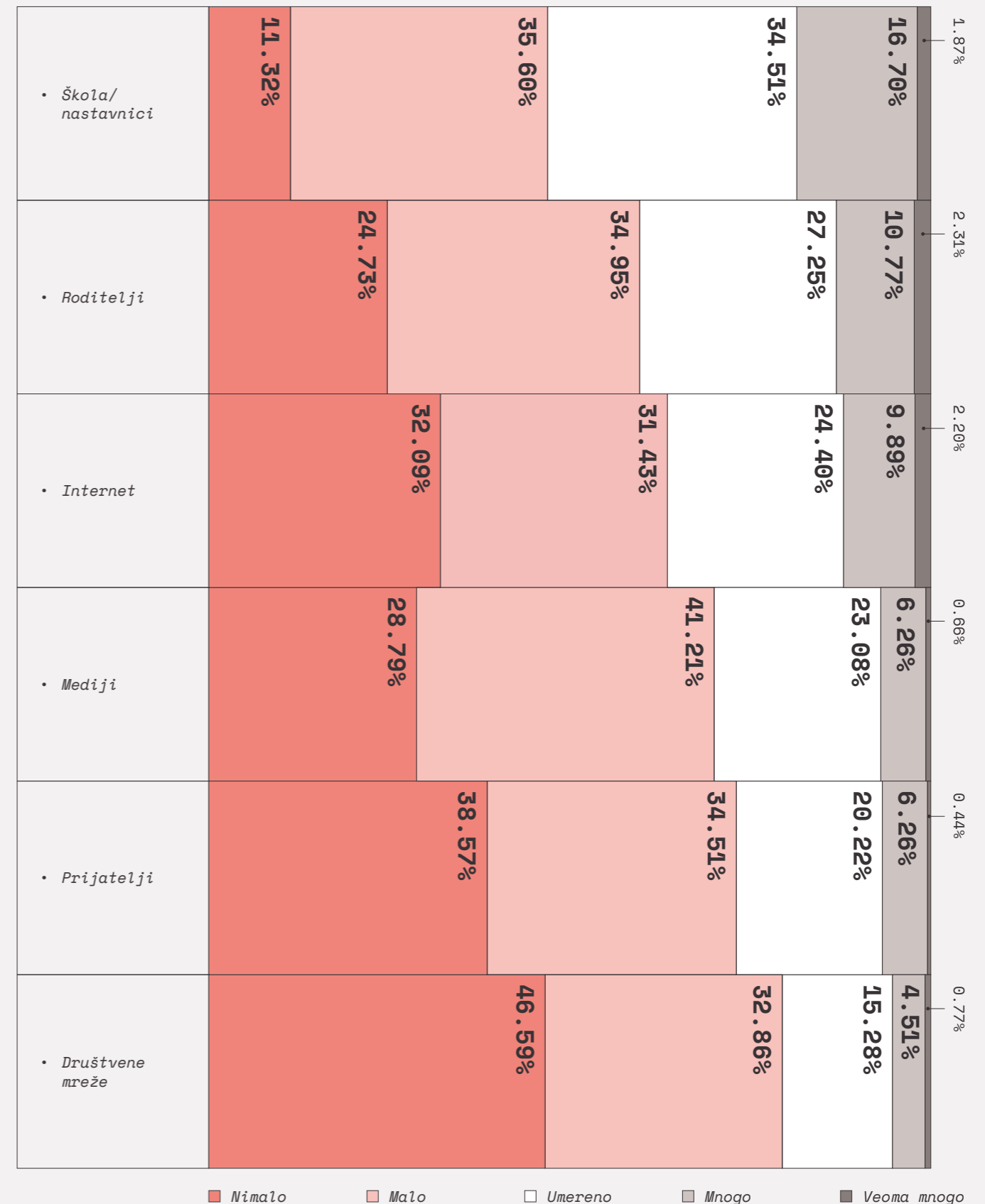

Pored toga nas je interesovalo i gde su mladi ljudi najviše naučili o istoriji. Grafikon 2 pokazuje da zanemarljiv procenat ispitanika ocenjuje da je veoma mnogo naučio, a veoma mali procenat da je mnogo naučio iz bilo kog od ponuđenih izvora istorijskog znanja. Uprkos tome, ukoliko uporedimo izvore istorijskog znanja, vidimo da su mladi najviše naučili iz škole/od nastavnika, pa potom od roditelja, putem interneta, putem medija, od prijatelja

i na samom kraju putem društvenih mreža. Ovaj nalaz nam ukazuje da, uprkos laičkom mišljenju da je izgubilo značaj, formalno obrazovanje i dalje ima veliku ulogu u učenju istorije.

Ispitanici muškog pola značajno više znanja istorije stiču putem interneta i društvenih mreža u poređenju sa ispitanicima ženskog pola.

GRAFIKON 2: ODAKLE STE NAJVIŠE NAUČILI O ISTORIJI?

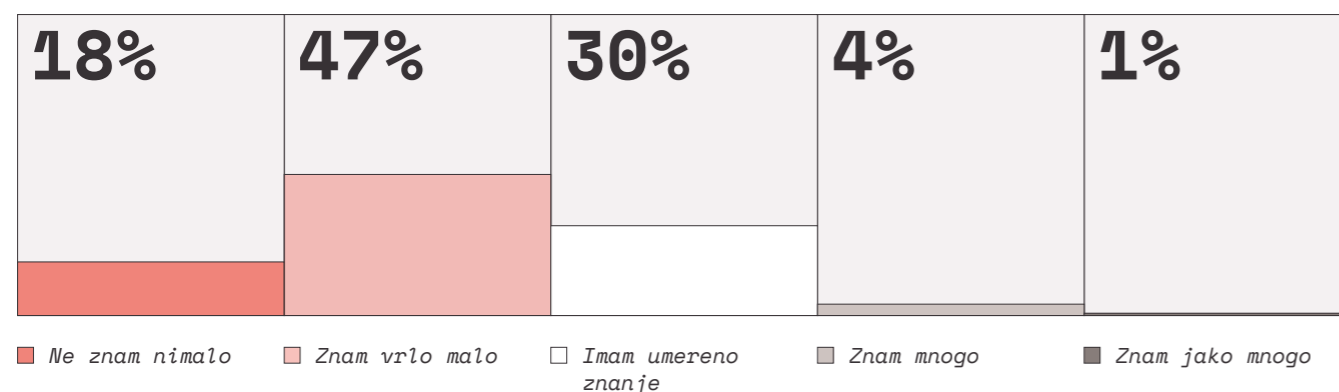

ZNANJE O RATOVIMA DEVEDESETIH

Kada se radi o znanju vezanom za devedesete godine prošlog veka, mladi u proseku svoje znanje procenjuju kao prilično loše. Skoro jedna petina ispitanika (18,42%) smatra da ne zna nimalo, dok skoro polovina (47,25%) smatra da zna vrlo malo o ovom periodu. Jedna trećina ispitanika smatra da poseduje umereno znanje (29,34%), ali svega malo više od 5% ispitanika smatra da ima mnogo i jako mnogo znanja o devedesetim (Grafikon 3). Znanje svojih vršnjaka o istoj temi procenjuju skoro potpuno isto kao i svoje.

Kao i kod generalnog znanja istorije, što su stariji ispitanici procenjuju svoje znanje o devedesetim kao veće, a ispitanici muškog pola u proseku takođe procenjuju svoje znanje kao veće.

GRAFIKON 3: KAKO PROCENJUJETE SVOJE ZNANJE O POJAVAMA I DOGAĐAJIMA TOKOM RATOVA DEVEDESETIH?

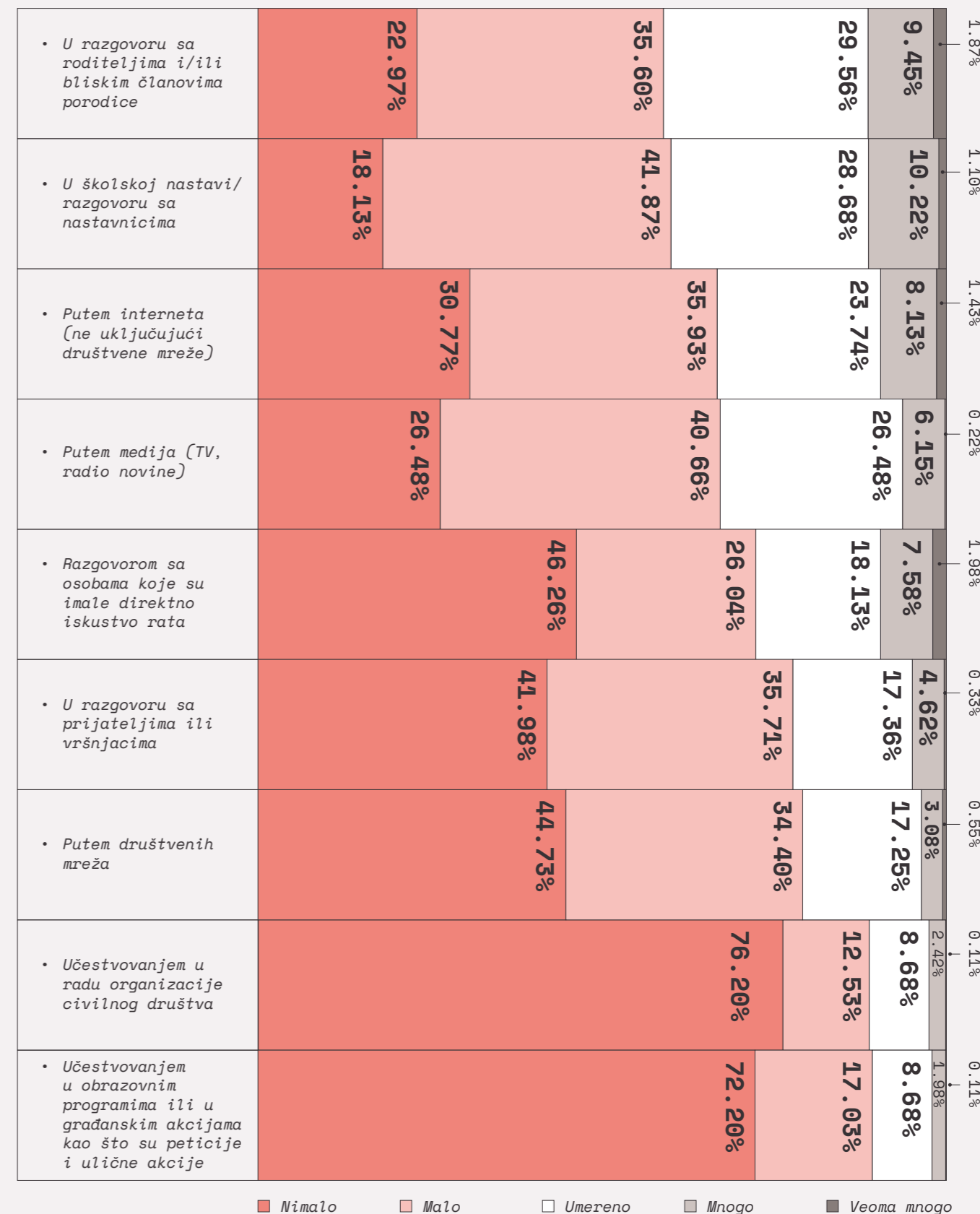

Za razliku od opšteg istorijskog znanja gde su nastavnici i škola bili u jasnoj prednosti kao izvor znanja, razgovori za roditeljima i/ili bliski članovi porodice i nastavnici/škola su maltene izjednačeni kao izvori znanja o devedesetim (kada zbirno posmatramo kategorije veoma mnogo i mnogo, roditelji i bliski članovi porodice su u blagoj prednosti). Interesantno je da su sledeći najzastupljeniji izvori znanja Internet i tradicionalni mediji, a tek nakon njih osobe koje su imale direktno iskustvo rata. Učešće u radu organizacije civilnog društva ili obrazovnom programu su na začelju sa više od dve trećine ispitanika koji smatraju da nisu nimalo naučili ovim putem (Grafikon 4).

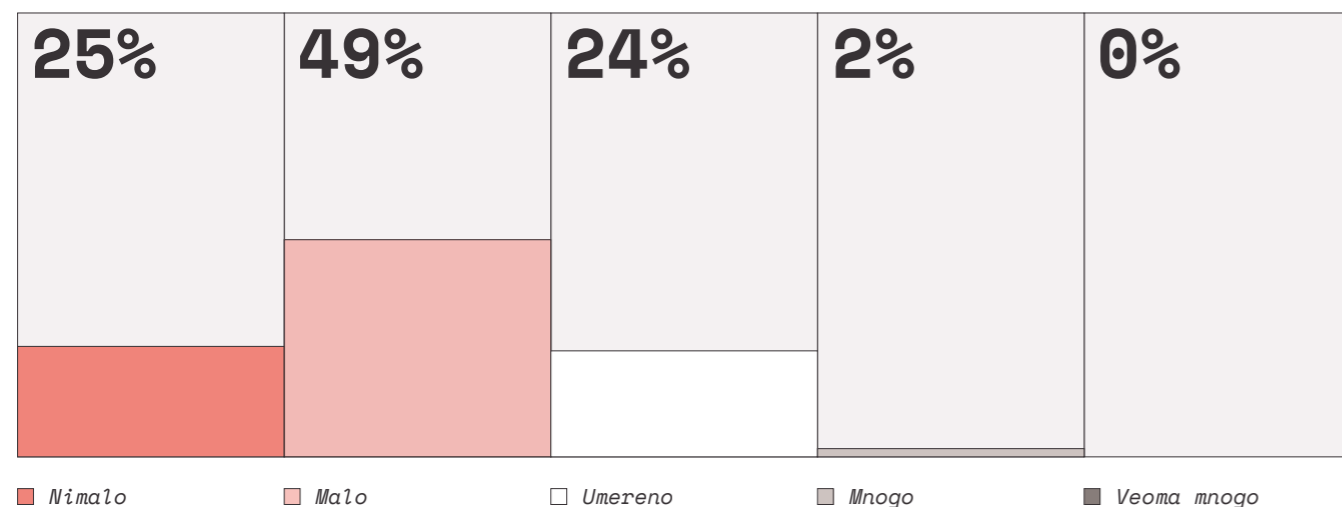
Postoje razlike u pogledu informisanja o ratu od članova porodice i osoba koje su imale direktno učešće u ratu

u zavisnosti od porodičnog iskustva rata. Naime, u kontaktu sa osobama koje su imale direktno iskustvo rata više saznavaju mladi koji u (užoj ili široj) porodici imaju nekoga ko je poginuo u ratu. U slučaju mladih u čijoj porodici postoje članovi koji su učestvovali u ratu, situacija je ista. U slučaju izbegličkog iskustva ova razlika postoji, ali je izražena i između onih koji osobu sa izbegličkim iskustvom imaju u užoj i onih koji osobu sa izbegličkim iskustvom imaju u široj porodici. Što je izbegličko iskustvo bliže mladi više znanja stiču razgovorom sa članovima porodice i osobama koje su imale direktno iskustvo rata. Kao i kod izvora znanja istorije uopšte, ispitanici muškog pola značajno više znanja istorije stiču putem interneta i društvenih mreža u poređenju sa ispitanicima ženskog pola.

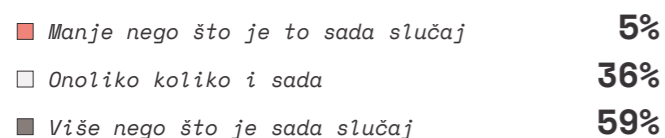
GRAFIKON 4: U KOJOJ MERI STE VI STEKLI DOSADAŠNJA ZNANJA I STAVOVE O RATOVIMA 90' IZ SLEDEĆIH IZVORA?

GRAFIKON 5: KOLIKO SE TOKOM VAŠEG ŠKOLOVANJA NA ČASOVIMA ISTORIJE OBRAĐIVALA TEMA RATOVA DEVEDESETIH?

GRAFIKON 6: DA LI O RATOVIIMA 90' NA ČASOVIMA ISTORIJE TREBA DA SE UČI . . . ?

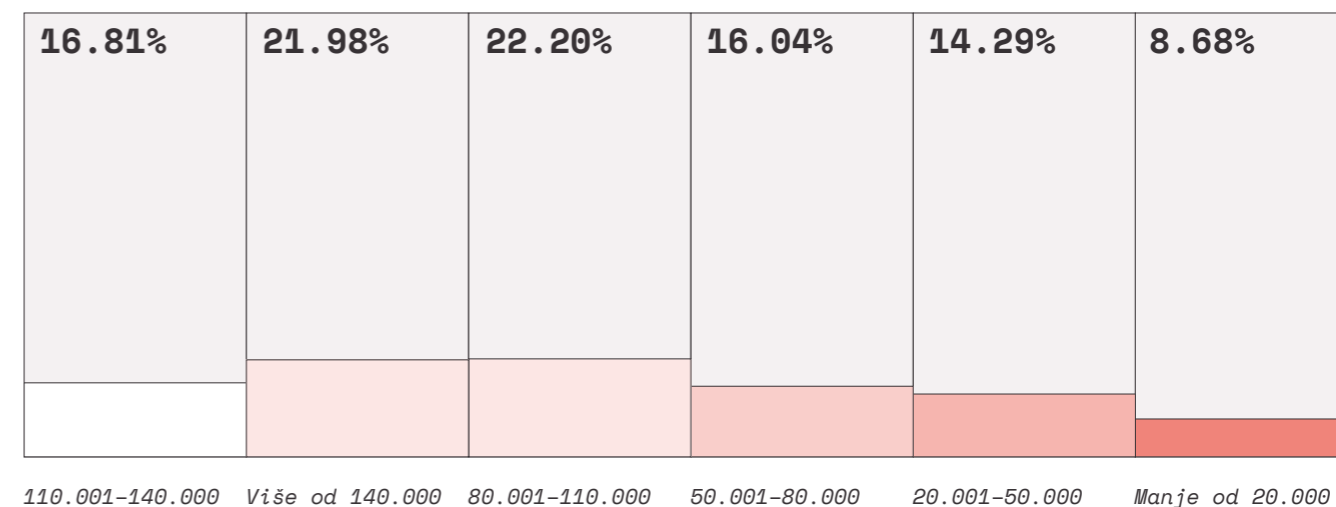

Nastava istorije kao deo formalnog obrazovanja je, ne samo važan izvor znanja o prošlosti za mlade ljude već i važan indikator trenutnog odnosa političkih elita prema ratovima devedesetih. Prethodna istraživanja pokazuju da nastavnici u Srbiji, kao i u drugim zemljama regiona, često preskaču ove lekcije iako su one deo nastavnog programa.¹⁴ Podaci našeg istraživanja potvrđuju taj nalaz iz perspektive mladih (Grafikon 5). Jedna četvrtina (25%) mladih odgovara da se tema ratova devedesetih

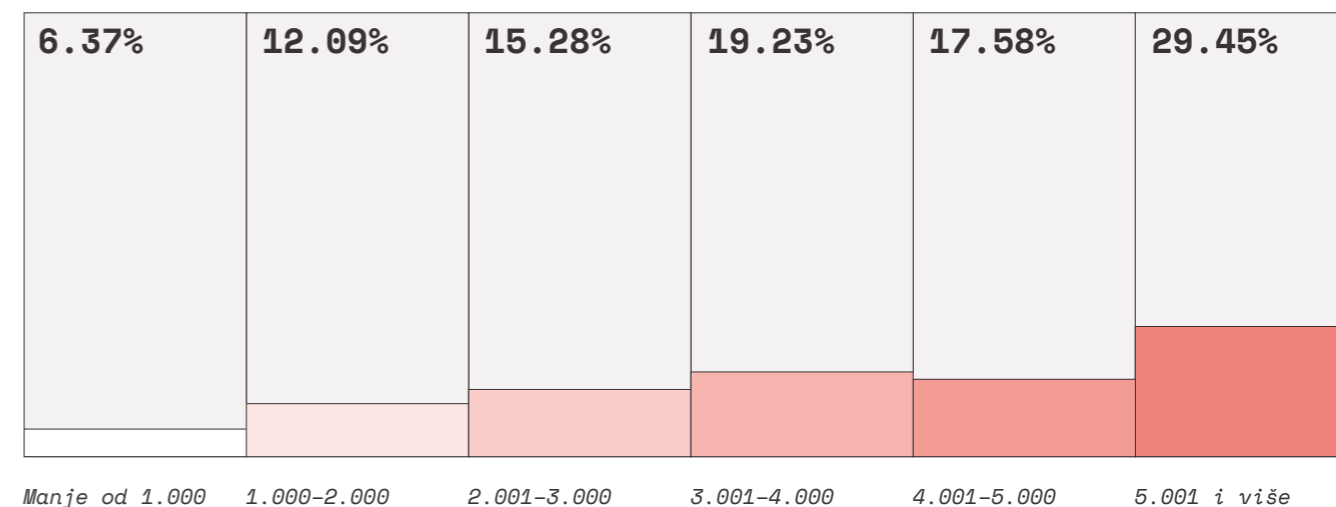
nije nimalo obrađivala na njihovim časovima istorije dok jedna polovina (49%) smatra da se ova tema malo obrađivala.

Da mladi smatraju da se tema ratova devedesetih nedovoljno obrađuje u okviru nastave istorije dodatno govori i činjenica da više od polovine mladih (59%) smatra da o ratovima devedesetih na časovima istorije treba da se uči više nego što je to sada slučaj. Više od trećine ispitanika (36%) smatra da o ratovima devedesetih na časovima istorije treba da se uči isto koliko i sada, dok samo 5% smatra da treba učiti manje o ovoj temi na časovima istorije (Grafikon 6).

GRAFIKON 7: ŠTA MISLITE, KOLIKO LJUDI JE STRADALO U RATOVIIMA DEVEDESETIH?

GRAFIKON 8: KOLIKO LJUDI JE STRADALO U NATO BOMBARDOVANJU?

Pored toga, želeli smo da proverimo znanje ispitanika postavljajući im pitanja o osnovnim informacijama vezano za broj žrtava ratova devedesetih i broj žrtava NATO bombardovanja. Prema Mapi žrtava ratnih zločina 1991-2001 na području nekadašnje SFRJ¹⁵ tokom ovih ratova život je izgubilo oko 130.000 ljudi. Samo 16,8% ispitanika je dalo tačan odgovor na ovo pitanje, dok je većina ispitanika (ukupno 61,21%) potcenjuje broj žrtava ratova (Grafikon 7). Broj žrtava NATO bombardovanja SR Jugoslavije 1999. godine jedna je od problematičnih

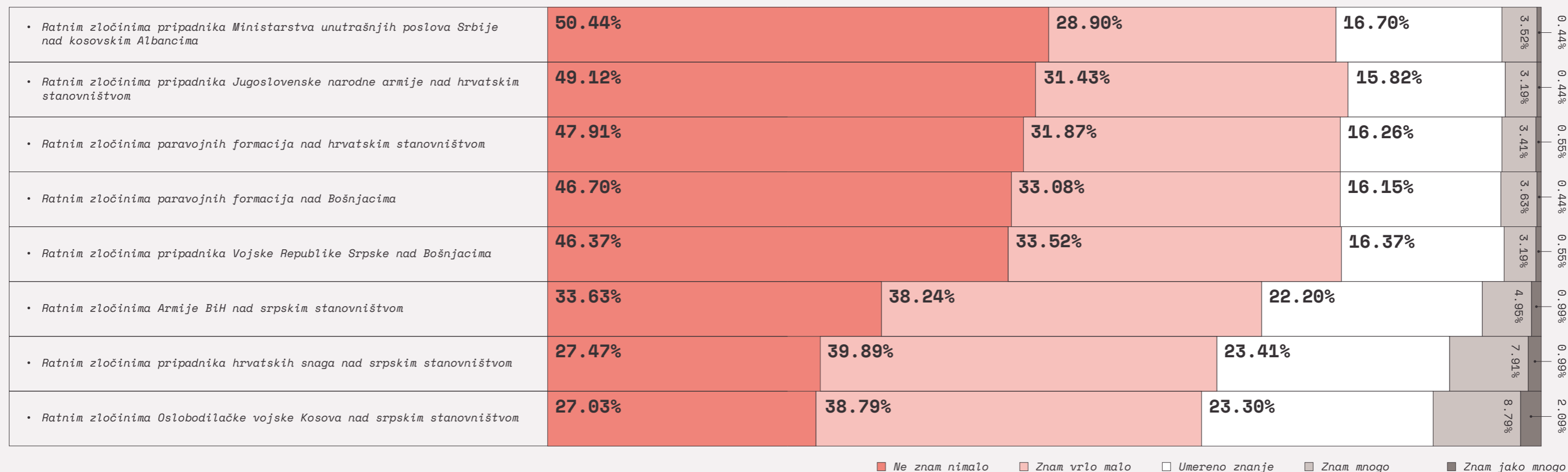
tačaka u narativu o samom bombardovanju. Dok je Fond za humanitarno pravo utvrdio da je broj ljudi direktno stradalih od NATO bombi 756¹⁶, u javnosti se iz godine u godinu licitira mnogo većim brojevima. Procene koje su mladi dali u našem istraživanju pokazuju istu vrstu pristrasnosti. Dok samo 6,37% njih daje procenu manju od 1000 osoba, ostalih 93,63% prećenjuje broj žrtava bombardovanja. Skoro trećina ispitanika (29,45%) procenjuje da je u bombardovanju stradalo više od 5.000 ljudi (Grafikon 8).

¹⁴ Rodoljub Jovanović and Dea Marić, *Controversy in the Classroom: How History Teachers in the Western Balkans Approach Difficult Topics?*, (Journal of Curriculum Studies, 2020), <https://doi.org/10.1080/00220272.2020.1780326>.

¹⁵ Mapa žrtava ratnih zločina 1991-2001 na području nekadašnje SFRJ, pristupljeno 25. septembra 2023, <https://zrtveratovasfrj.info/site/home/sr-Latn-RS>.

¹⁶ Popis žrtava NATO bombardovanja, pristupljeno 20 septembra 2023, <https://www.hlc-rdc.org/db/nato/index.html>.

GRAFIKON 9: KAKO PROCENJUJETE SVOJE ZNANJE O SLEDEĆIM POJAVAMA I DOGAĐAJIMA TOKOM RATOVA DEVEDESETIH?

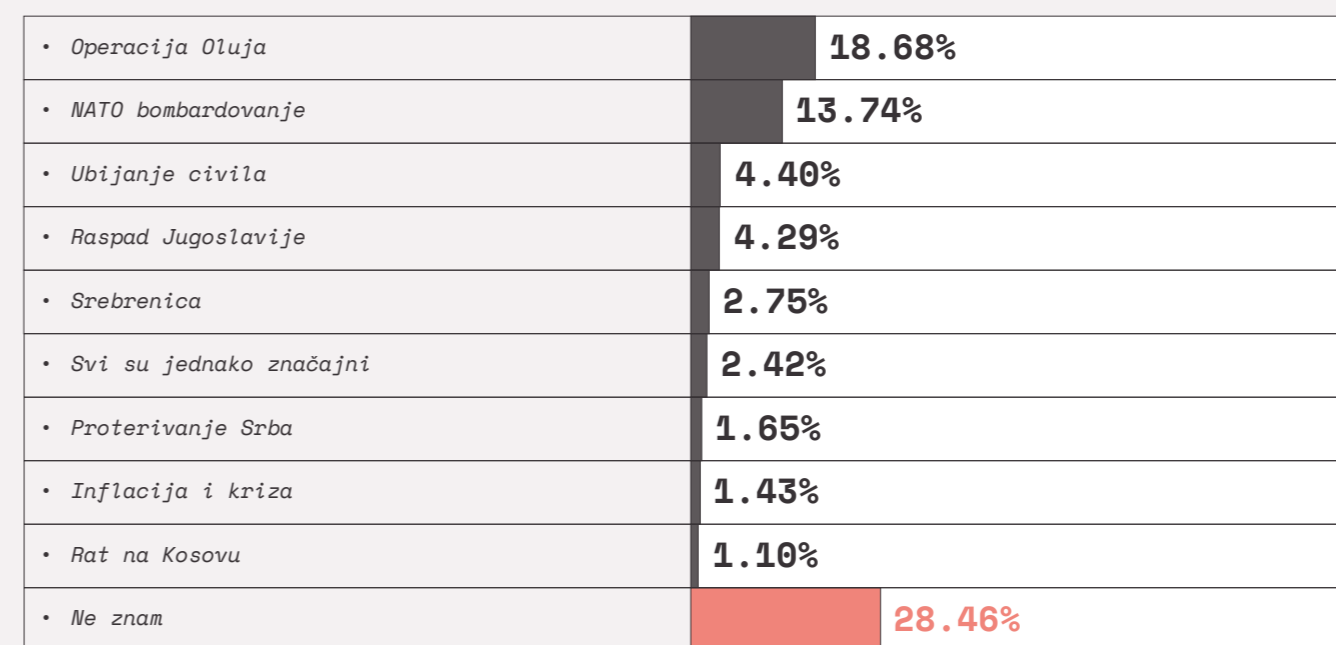

Pored generalne procene znanja o ratovima devedesetih, interesovalo nas je da saznamo kako ispitanici procenjuju svoje znanje o ratnim zločinima počinjenim tokom ovih ratova. Dok se u narednom segmentu detaljnije bavimo konkretnim zločinima, odgovori na ovo pitanje već otkrivaju generalnu matricu koju prate odgovori na kasnija pitanja. Naime, skoro polovina mladih u Srbiji (46,37% – 50,44%) kaže da ne zna nimalo o zločinima počinjenim nad Hrvatima, Bošnjacima ili kosovskim Albancima, a od strane različitih snaga koje su asocirane sa srpskom stranom u ratu. Uprkos tome, situacija je drugačija kada se radi o zločinima nad Srbima, pa tako skoro duplo manje ispitanika (27,03 – 33,63) ne zna nimalo o ovim zločinima Armije BiH, hrvatskih snaga i Oslobodilačke vojske Kosova (Grafikon 9).

Stariji ispitanici i ispitanici muškog pola procenjuju svoje znanje kao veće o svim navedenim zločinima. Pored toga, ispitanici čiji članovi porodice nisu ni na koji način pogođeni ratom po pravilu procenjuju svoje znanje kao manje od ispitanika čiji članovi porodice su na neki način pogođeni ratom (poginuli, izbegništvo ili učestvovali u ratu).

Pored toga, prema proceni mladih, najznačajniji događaji vezan za ratove devedesetih su operacija Oluja (18,68%), NATO bombardovanje (13,74%), ubijanje civila (4,40%), raspad Jugoslavije (4,29%), Srebrenica (2,75%) (Grafikon 10). Indikativno je da kao najznačajnije, većina ispitanika označava one događaje u kojima su žrtve pripadnici njihove etničke grupe tj. Srbi.

GRAFIKON 10: KOJI JE PO VAŠOJ PROCENI NAJZNAČAJNIJI DOGAĐAJ VEZAN ZA RATOVE DEVEDESETIH?

GRAFIKON 11: KO JE PO VAŠEM MIŠLJENJU NAJODGOVORNIJI ZA RATOVE U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI?

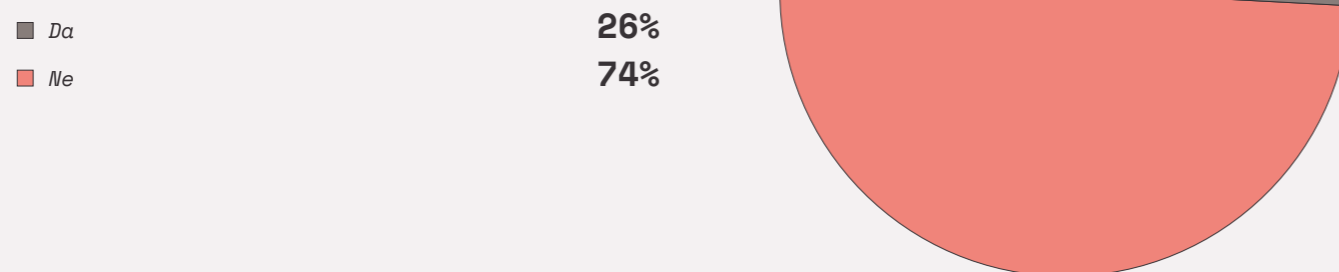
• <i>Politika, političari</i>	26.15%
• <i>NATO, SAD, EU, Zapadne sile</i>	25.49%
• <i>Hrvati, Hrvatska</i>	6.81%
• <i>Svi narodi podjednako</i>	4.51%
• <i>Slobodan Milošević</i>	3.74%
• <i>Tito</i>	1.32%
• <i>Srbi</i>	1.21%
• <i>Vlast, vlada</i>	1.21%
• <i>Franjo Tuđman</i>	1.21%
• <i>Ne znam</i>	15.71%

Većina ispitanika kao najodgovornije za ratove u bivšoj Jugoslaviji vidi politiku i političare (26,15%), nakon toga slede zapad i zapadne sile uključujući Sjedinjene Američke Države, NATO i Evropsku Uniju (25,49%). Malo manje od 7% ispitanika smatra da su Hrvati i Hrvatska najodgovorniji za ove ratove, dok malo manje od 5% smatra da su to svi narodi podjednako. Oko 4% smatra da je najodgovorniji za ratove Slobodan Milošević, a za ostale aktere (Tito, Srbi, Vlada, Franjo Tuđman) se opredeljuje jako mali procenat mladih (Grafikon 11).

Kada se radi o ratovima devedesetih, jedan od najvećih tabua jeste postojanje nekolicine masovnih grobnica na teritoriji Republike Srbije.¹⁷ Informacije o ovim masovnim grobnicama retko su prisutne u javnosti i ne nalaze se u nastavnim sredstvima za nastavu istorije pa tako ne čudi da više od dve trećine ispitanika (čak 76%) nikada nije čulo za njihovo postojanje (Grafikon 12).

Skoro 90% mladih ne zna gde su pronađene masovne grobnice u Srbiji (86,70%) dok 8,3% kaže da su pronađene u Batajnici, 1,5% na Kosovu, i malo manje od 1% u Kladovu (Grafikon 13).

GRAFIKON 12: DA LI STE ČULI DA SU U SRBIJI OTKRIVENE MASOVNE GROBNICE (U VEZI SA RATOVI MA 90')?

GRAFIKON 13: DA LI ZNATE DA NAVEDETE U KOJIM MESTIMA SU ONE OTKRIVENE?

• <i>Batajnica</i>	8.35%
• <i>Kosovo</i>	1.54%
• <i>Kladovo</i>	0.88%
• <i>Ne znam</i>	86.70%

¹⁷ *Tajne masovne grobnice u Srbiji, Rat u Srbiji*, pristupljeno 25. septembra 2023, <https://ratuserbiji.rs/masovne-grobnice/>.

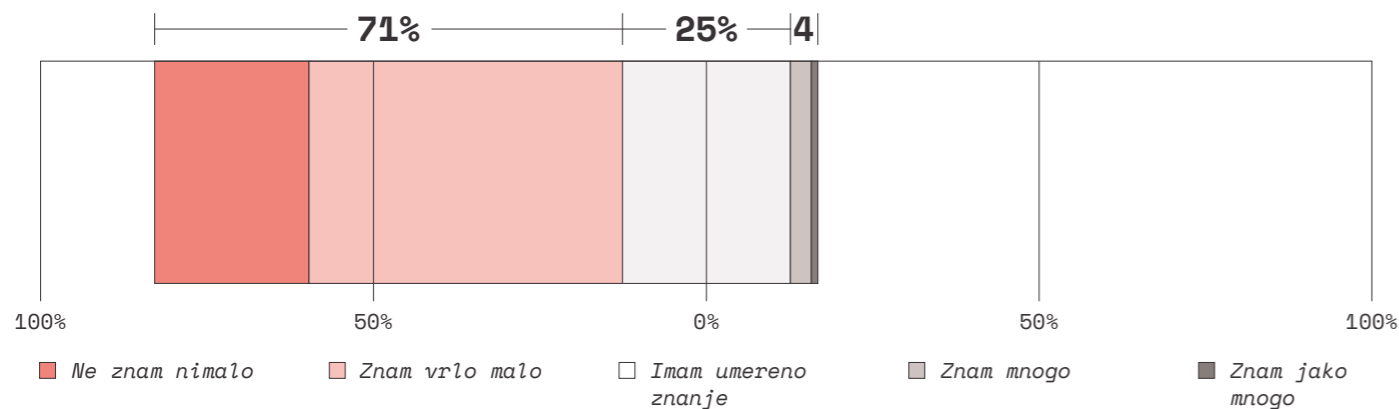
Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) je bio međunarodni tribunal sa sedištem u Hagu, osnovan od strane Ujedinjenih nacija kako bi procesuirao ratne zločine počinjene tokom sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Radio od 1993. do 2017. godine, dok je nakon toga preostale funkcije preuzeo Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove.¹⁸ Iako je velika većina mladih čula za Haški tribunal (91%), vrlo mali procenat procenjuje da o Haškom tribunalu zna jako mnogo (1%) i mnogo (3%), dok jedna četvrtina procenjuje svoje znanje kao umereno (26%). Skoro polovina mladih smatra da zna vrlo malo o Haškom tribunalu (47%), dok skoro četvrtina smatra da ne zna nimalo (23%) (Grafikon 14).

Kada smo ih pitali kakav je njihov stav prema MKSJ, više od trećine mladih (36%) kaže da nema stav/ne zna, što je očekivano jer, kao što smo prethodno videli, veliki procenat mladih smatra da zna jako malo o MKSJ. Ipak,

pozitivan stav prema MKSJ ima samo 2% ispitanika (samo jedan ispitanik ima izrazito pozitivan stav), dok negativan stav prema MKSJ ima čak 62% ispitanika. Polovina od tog broja ima izrazito negativan stav (32% celokupnog uzorka), a druga polovina uglavnom negativan stav (30% celokupnog uzorka) (Grafikon 15).

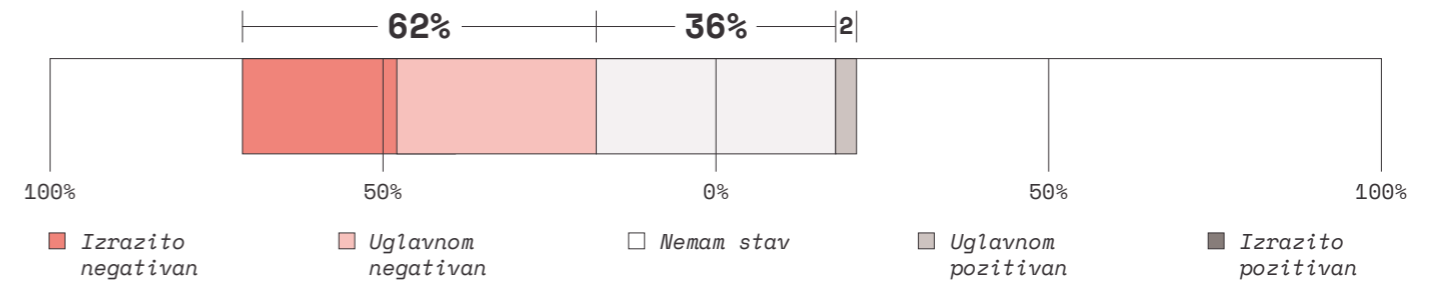
Što su stariji, ispitanici procenjuju svoje znanje kao veće, ali i imaju negativniji stav prema MKSJ. Isto važi i za ispitanike muškog pola u odnosu na ispitanike ženskog pola. Ispitanici čiji članovi porodice nisu ni na koji način pogođeni ratom po pravilu procenjuju svoje znanje kao manje, a stav kao pozitivniji u odnosu na ispitanike čiji članovi porodice su na neki način pogođeni ratom (poginuli, izbeglištvo ili učestvovali u ratu). Ispitanici iz ruralnih područja imaju negativniji stav o tribunalu od onih u urbanim sredinama.

GRAFIKON 14: KOLIKO STE UPOZNATI SA RADOM HAŠKOG TRIBUNALA?

¹⁸ Ujedinjene nacije – Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, pristupljeno 20. septembra 2023, <https://www.icty.org/bcs>.

GRAFIKON 15: KAKAV JE VAŠ STAV PREMA HAŠKOM TRIBUNALU?

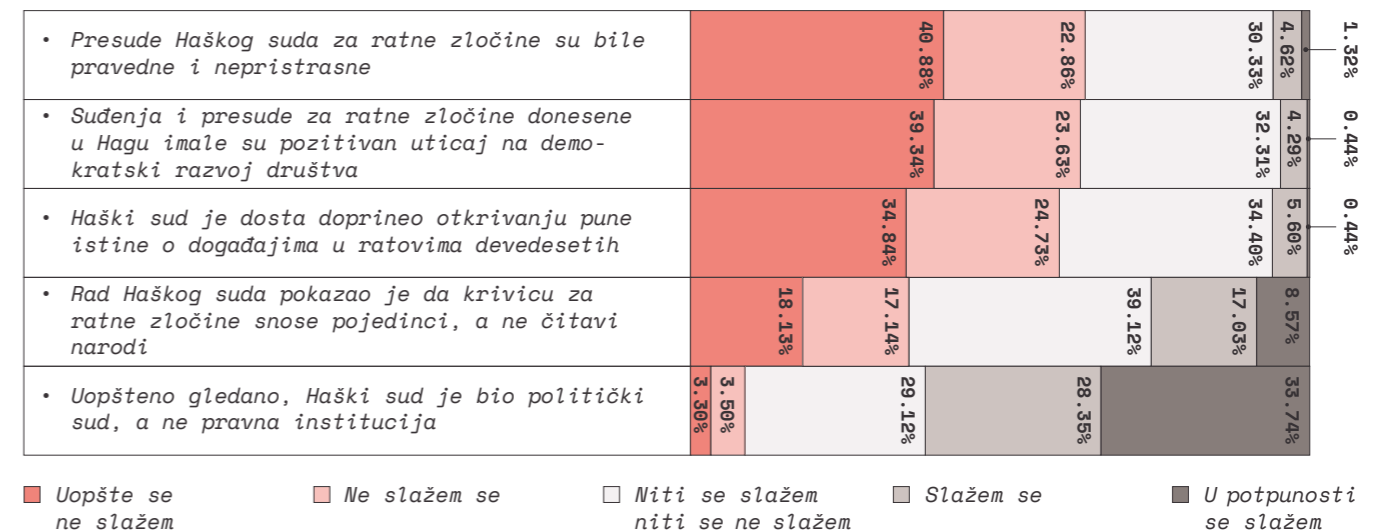

Kako bismo bolje razumeli prirodu ovih stavova, testirali smo u kojoj meri se mladi slažu sa određenim tvrdnjama o Haškom tribunalu koje se često mogu naći u javnom diskursu. Grafikon 16 predstavlja podatke o izraženom slaganju sa ovim tvrdnjama. I ovde je indikativno da približno trećina ispitanika nije spremna da se opredeli tj. nema jasan stav (u zavisnosti od tvrdnje između 29,12% – 39,12% bira opciju niti se slažem niti ne slažem). Ipak, slaganje i neslaganje onih koji su svoj stav podelili, kreiraju jasnu sliku. Ispitanici se u najvećoj meri slažu sa tvrdnjom koja rad Haškog tribunala interpretira kao političko delovanje (62% ispitanika se slaže sa tvrdnjom *Uopšteno gledano, Haški sud je bio politički sud, a ne pravna institucija*). Da je *Rad Haškog suda pokazao je da krivicu za ratne zločine snose pojedinci, a ne čitavi narodi* slaže se 26% ali se sa istom tvrdnjom ne slaže 35%, tako da možemo reći da su vezano za ovu tvrdnju mišljenja podeljena. Za sve ostale tvrdnje, mladi

pokazuju većinsko neslaganje. Ono je najveće za tvrdnju o pravednosti i nepristrasnosti suda (čak 64% mladih se ne slaže da su *presude Haškog tribunala bile pravedne i nepristrasne*), a odmah iza toga su i druge tvrdnje koje na pozitivan način tumače rad Tribunala. Skoro dve trećine mladih (63%) se ne slaže da su *suđenja i presude Haškog tribunala imale pozitivan uticaj na demokratski razvoj srpskog društva*, a sličan procenat mladih (60%) se ne slaže sa stavom da je *Haški tribunal dosta doprineo otkrivanju pune istine o događajima u ratovima devedesetih*.

Negativniji stav ispitanika muškog pola prema MKSJ se ogleda i u odgovorima na ovo pitanje. Oni se u većoj meri slažu sa tvrdnjom da je Haški tribunal bio politički sud, a ne pravna institucija dok se sa svim ostalim tvrdnjama slažu manje nego ispitanici ženskog pola.

GRAFIKON 16: U KOJOJ MERI SE SLAŽETE SA SLEDEĆIM TVRDNJAMA?

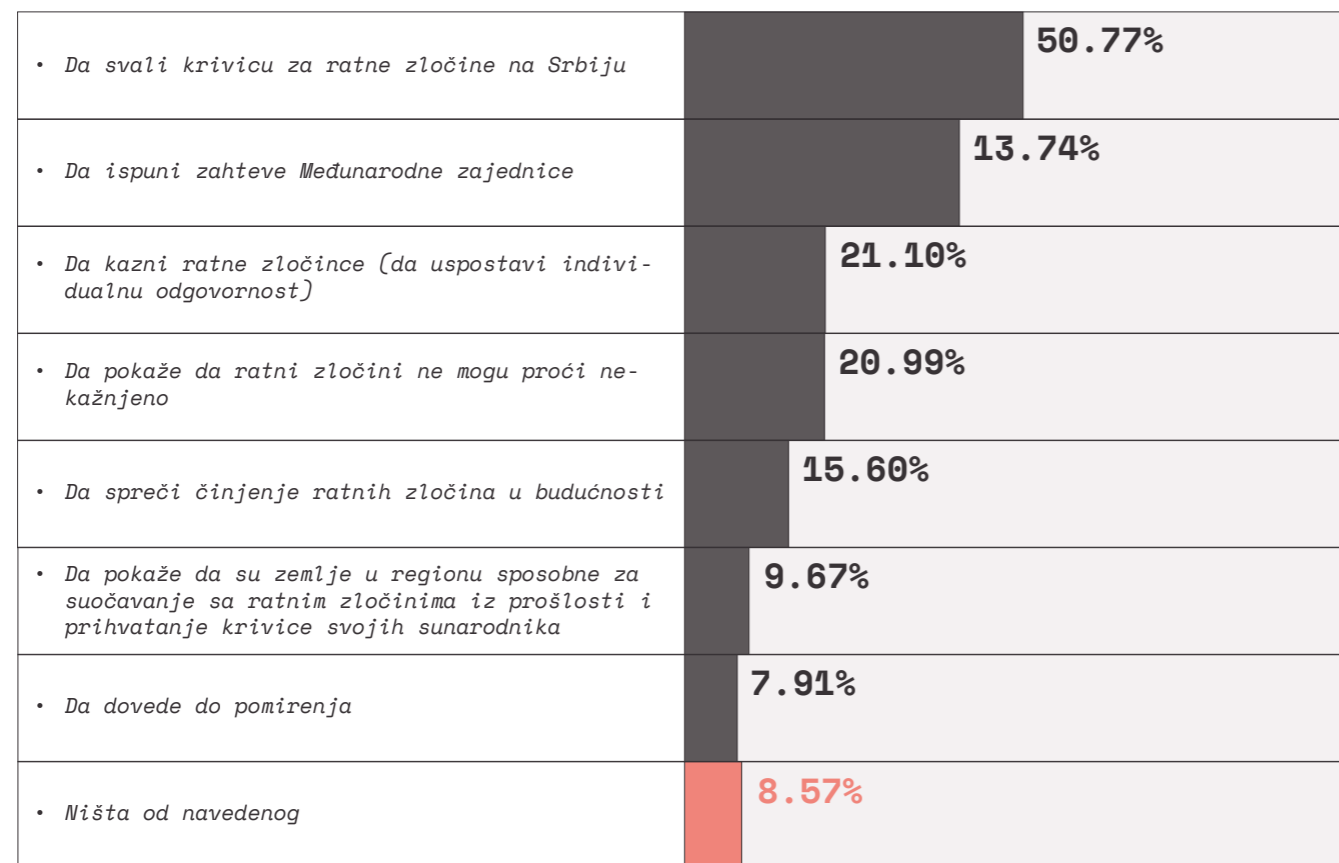

Uopšte se ne slažem Ne slažem se Niti se slažem niti se ne slažem Slažem se U potpunosti se slažem

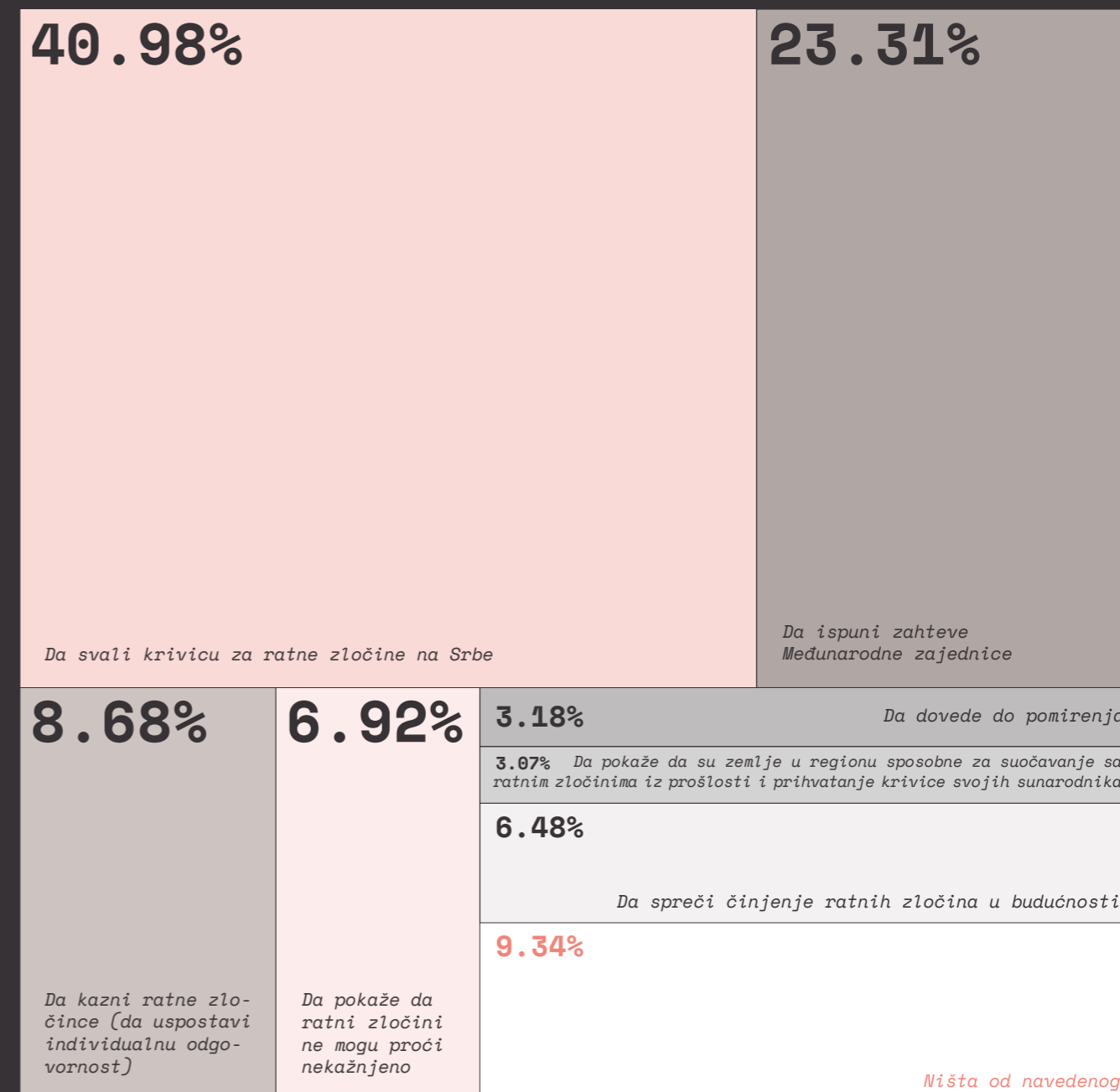
Svesni različitih zabluda i dezinformacija u vezi sa Haškim tribunalom koje su prisutne u javnosti, pitali smo mlade koje su, po njihovom mišljenju, bile svrhe suđenja pred Haškim tribunalom kao i koja je bila glavna svrha ovih suđenja. Podaci, nažalost, pokazuju da su mladi ljudi u Srbiji većinom saglasni sa različitim teorijama zavere vezano za Haški tribunal. Kada smo ih pitali koje su glavne svrhe suđenja pred Haškim tribunalom, više od polovine odgovara (postojala je mogućnost izbora više od jednog odgovora) je „da svali krivicu za ratne zločine na Srbe“ (50,77%), dok odmah nakon toga sledi opcija *da ispuni zahteve Međunarodne zajednice* (41,21%). Oko jedne petine odgovora svaka imaju opcije *da kazni ratne zločince (da uspostavi individualnu odgovornost)* (21,10%) i *da pokaže da ratni zločini ne mogu proći nekažnjeno* (20,99%). Samo 15,60% odgovora se odnosi na ulogu Haškog tribunala u sprečavanju činjenja ratnih zločina u budućnosti, dok se manje od 10% odgovora odnosi na *dovođenje do pomirenja i pokazivanje da su zemlje u regionu sposobne za suočavanje sa ratnim zločinima iz prošlosti* (Grafikon 17).

Situacija je veoma slična kada se radi o tome šta mladi vide kao glavnu svrhu procesa vođenih pred Haškim tribunalom. Malo manje od polovine mladih smatra da je glavna svrha ovih suđenja svaljivanje krivice za ratne zločine na Srbe (40,98%), skoro četvrtina smatra da je to ispunjavanje zahteva Međunarodne zajednice (23,31%), manje od 10% ispitanika smatra da su ostale ponuđene opcije glavna svrha suđenja, a samo 6,48% vidi sprečavanje činjenja zločina u budućnosti kao glavnu svrhu suđenja pred Haškim tribunalom (Grafikon 18). Posebnu pažnju smo obratili na ulogu Haškog tribunala u saznavanju istine o ratnim zločinima počinjenim tokom ratova devedesetih kao i doprinos suđenja pomirenju u regionu. Više od dve trećine mladih u Srbiji (77%) smatra da su suđenja pred Haškim tribunalom vrlo malo (36,7% od ukupnog broja ispitanika) ili nimalo (40% od ukupnog broja ispitanika) doprinela saznavanju istine o događajima u ratovima u bivšoj SFRJ. Samo 3% smatra da su mnogo ili veoma mnogo doprinela, dok jedna petina (20,44%) smatra da su umereno doprinela saznavanju istine o ovim događajima (Grafikon 19).

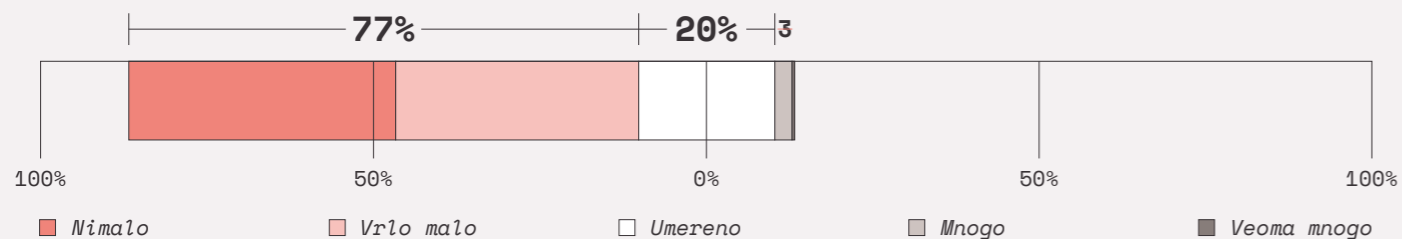
GRAFIKON 17: ŠTA MISLITE, KOJE SU BILE SVRHE SUĐENJA PRED HAŠKIM TRIBUNALOM?

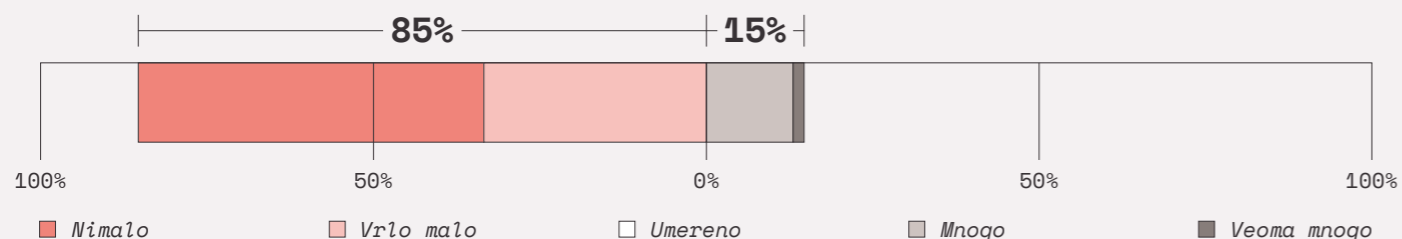
GRAFIKON 18: ŠTA JE PO VAŠEM MIŠLJENJU BILA GLAVNA SVRHA SUĐENJA PRED HAŠKIM TRIBUNALOM?

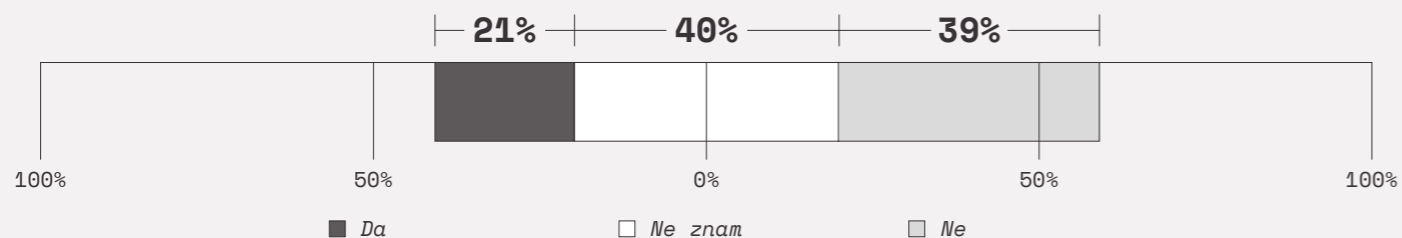
GRAFIKON 19: ŠTA MISLITE, U KOJOJ MERI SU SUĐENJA PRED HAŠKIM TRIBUNALOM DOPRINELA SAZNAVANJU ISTINE O DOGAĐAJIMA U RATOVIIMA U BIVŠOJ SFRJ?

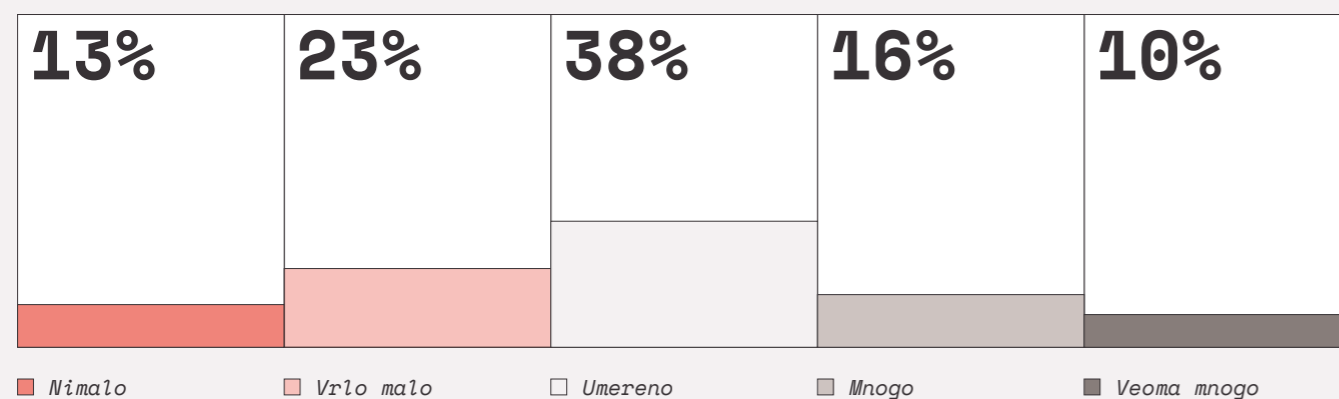
GRAFIKON 20: U KOJOJ MERI PO VAŠEM MIŠLJENJU SUĐENJA PRED HAŠKIM TRIBUNALOM DOPRINELA PROCESU POMIRENJA U REGIONU?

GRAFIKON 21: ŠTA MISLITE, DA LI SE U SRBIJI SUDI ZA RATNE ZLOČINE?

GRAFIKON 22: U KOJOJ MERI PODRŽAVATE DA SE SUĐENJA ZA RATNE ZLOČINE ODVIJAJU PRED SUDOVIMA U SRBIJI?

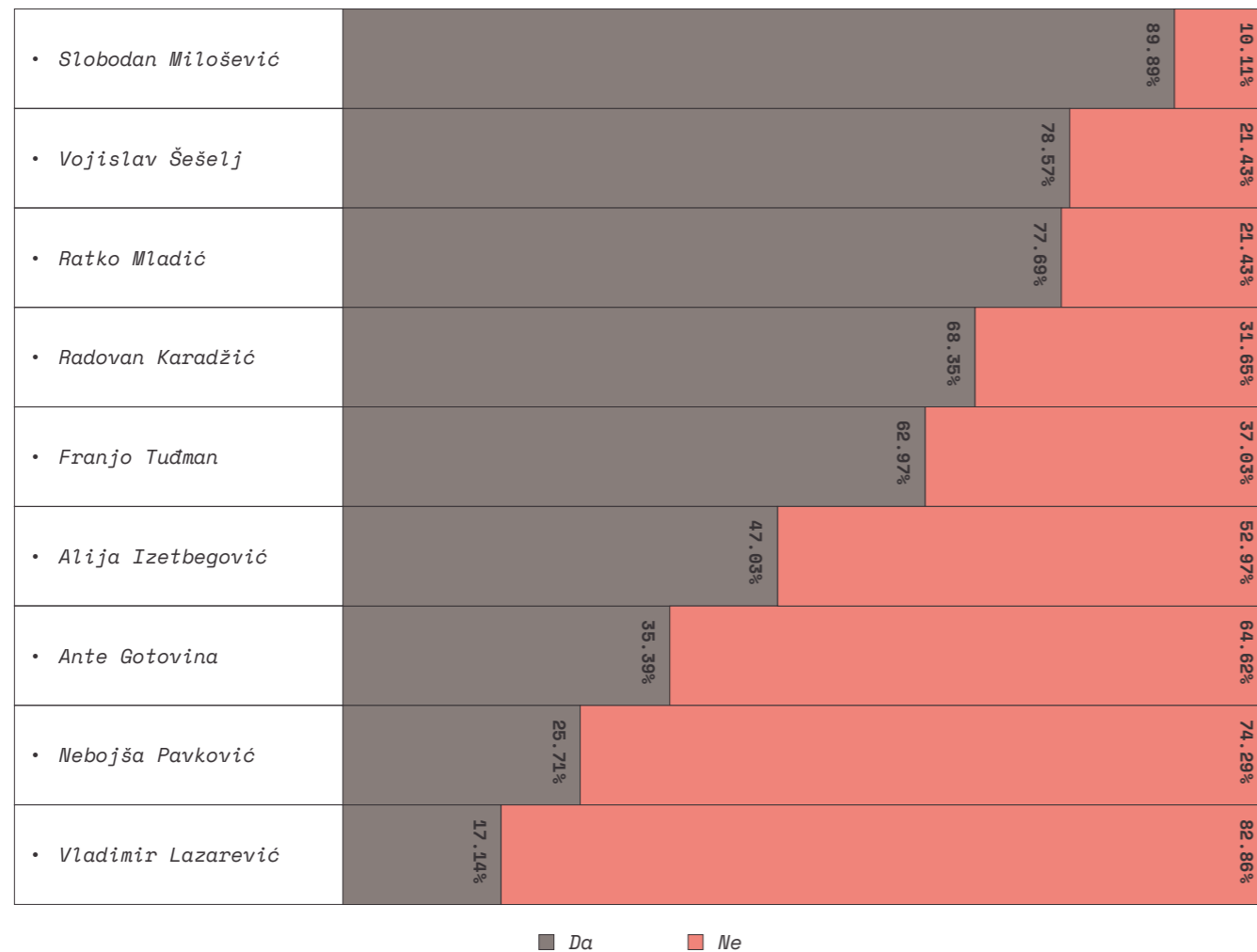

Slično tome, većina mladih (85%) smatra da su suđenja pred Haškim tribunalom vrlo malo (33,41% od ukupnog broja ispitanika) ili nimalo (51,98%) doprinela procesu pomirenja u regionu. Zanimljiv procenat smatra da su mnogo doprinela (2%), nijedan ispitanik ne smatra da su mnogo doprinela, a približno 13% smatra da su umereno doprinela procesu pomirenja u regionu (Grafikon 20).

Više od jedne trećine mladih ne zna da se u Srbiji sudi za ratne zločine (39%), jedna petina (21%) zna da se suđenja za ratne zločine odvijaju u Srbiji, a veliki procenat mladih (40%) bira opciju *ne znam* (Grafikon 21). Trećina ispitanika (36%) izražava nimalo (13%) ili vrlo malo podrške (23%) za to da se suđenja za ratne zločine odvijaju u Srbiji, dok manji broj izražava mnogo (16%) i veoma mnogo (10%) podrške. Većina ispitanika (38%) izražava umerenu podršku (Grafikon 22).

Jedna od bitnih komponenti odnosa prema prošlosti jeste stav prema različitim akterima ovih dešavanja. Pre svega, pod pretpostavkom da mladi koji su rođeni između 1993. i 2005. godine nisu nužno upoznati sa mnogim od ovih aktera, pitali smo ih da li su uopšte čuli za određene ličnosti. Kao što je i očekivano najveći procenat mladih (89,89%) čuo je za bivšeg predsednika SR Jugoslavije Slobodana Miloševića. Nakon njega, tu je Vojislav Šešelj, predsednik Srpske radikalne stranke i osuđeni ratni zločinac, za koga je čulo 78,57% mladih, pa odmah zatim Ratko Mladić, bivši komandant Glavnog štaba Vojske Republike Srpske i osuđeni ratni zločinac za koga je čulo 77,69% mladih. Približno dve trećine mladih je čulo za Radovana Karadžića, bivšeg predsednika Republike Srpske i osuđenog ratnog zločinca (68,35%) i Franju Tuđmana, bivšeg predsednika Republike Hrvatske

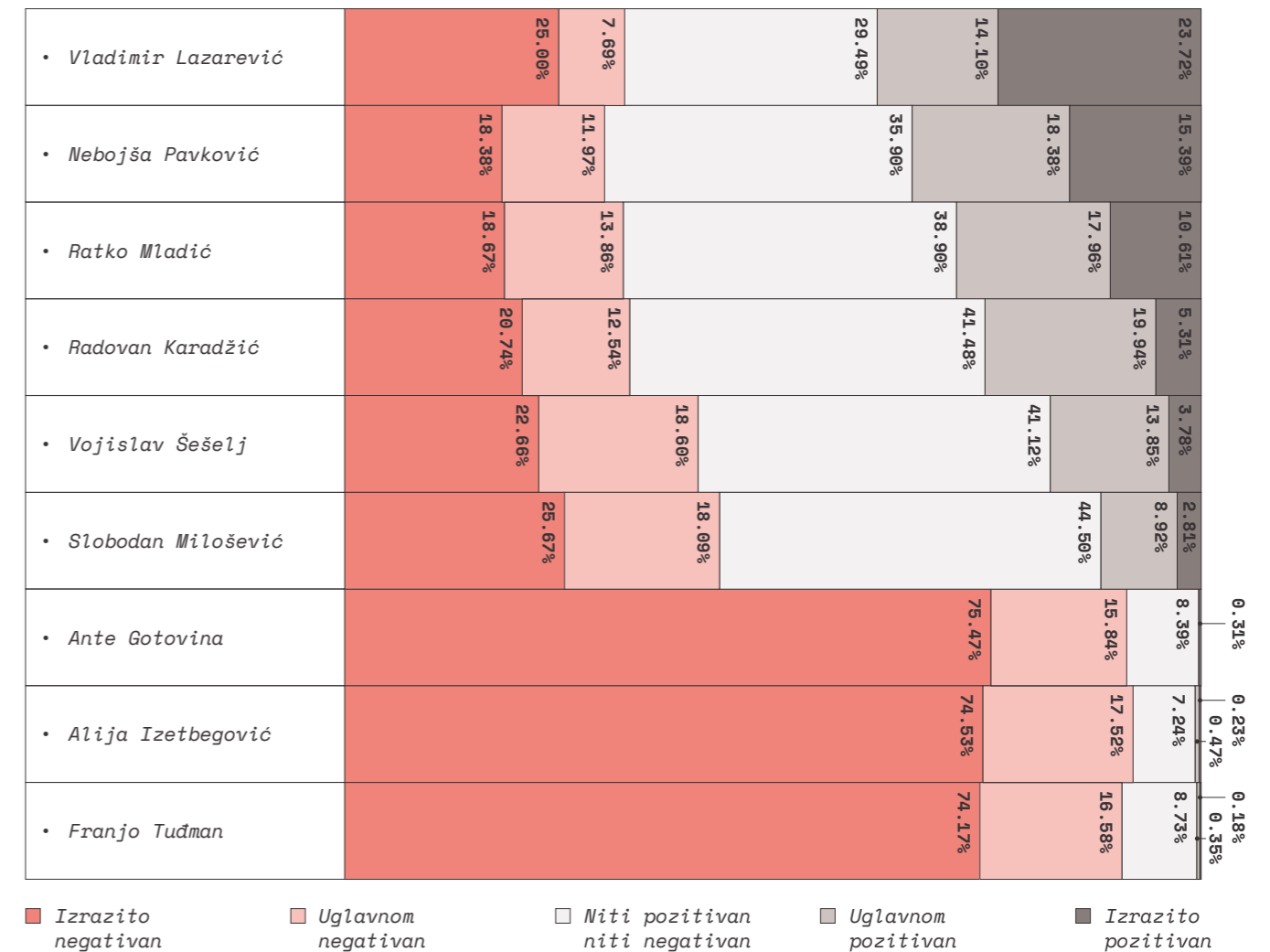
GRAFIKON 23: ZA KOJE OD SLEDEĆIH LIČNOSTI POVEZANE SA RATOVIMA DEVEDESETIH STE ČULI?

(62,97%), dok je za Aliju Izetbegovića, prvog predsednika Republike Bosne i Hercegovine čula približno polovina mladih (47,03%). Ko je Ante Gotovina, bivši general Hrvatske vojske, zna otprilike trećina mladih (35,39%), Nebojša Pavković, bivši general-pukovnik Vojske Jugoslavije i osuđeni ratni zločinac, petina (25,71%), a Vladimir Lazarević bivši general-pukovnik Vojske Jugoslavije i osuđeni ratni zločinac, malo manje od petine ispitanika (17,14%) (Grafikon 23).

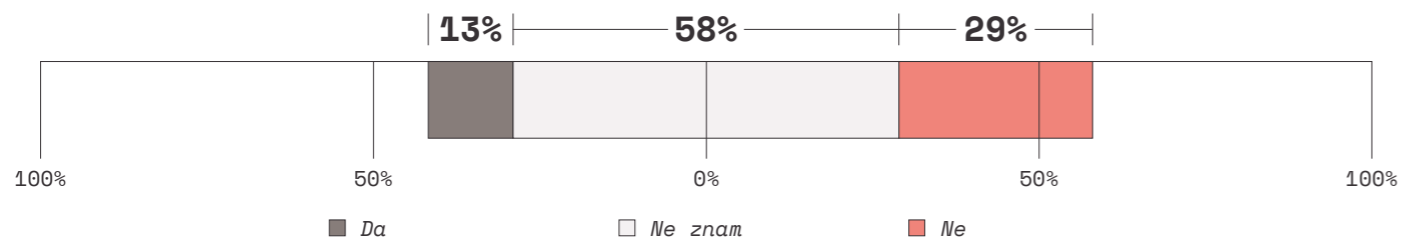
One ispitanike koji su čuli za ove aktere pitali smo kakav stav imaju prema njima. Odgovori otkrivaju da, iako postoje male varijacije, mladi po pravilu mnogo pozitivniji stav imaju prema akterima koji su srpske nacionalnosti nego akterima pripadnicima drugih etničkih grupa (Grafikon 24).

GRAFIKON 24: KAKAV JE VAŠ STAV PREMA OVIM LIČNOSTIMA?

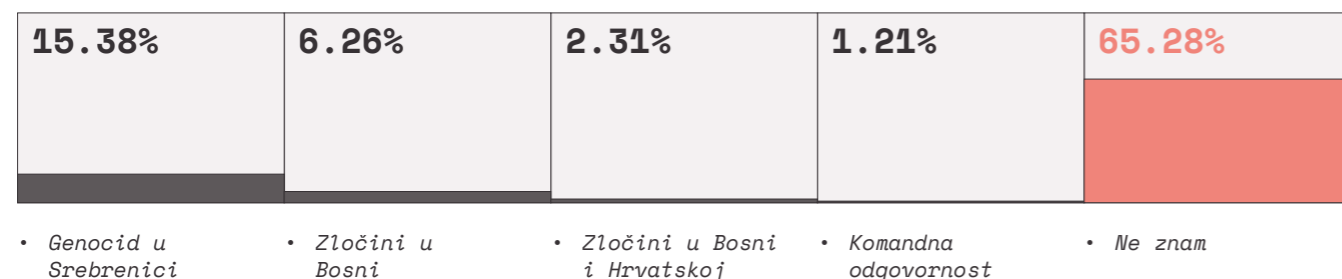

Pored generalnog stava o Haškom tribunalu, želeli smo da vidimo kakav je stav mladih o odgovornosti pojedinih ratnih zločinaca optuženih i osuđenih pred ovim sudom. Ovaj podatak je izuzetno bitan u trenutnoj društvenoj klimi u Srbiji u kojoj se neki od ratnih zločinaca veličaju kao heroji, a mnogi dobijaju prostor u medijima i na različite načine su podržani od strane državnih institucija. Kao i kod nekih prethodnih pitanja, veliki procenat mladih (u ovom slučaju otprilike polovina, između 49% – 58% u zavisnosti od konkretne ličnosti) kaže da ne zna odgovor na ovo pitanje. Očekivano na osnovu stava o Haškom tribunalu koji su mladi iskazali u ovom istraživanju, oni koji su podelili svoje mišljenje velikom većinom smatraju da ovi akteri nisu počinili zločine za koje su optuženi i osuđeni pred Haškim tribunalom.

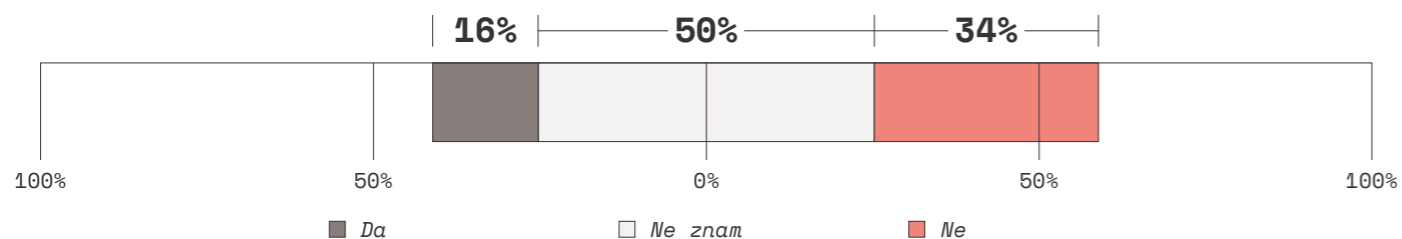
GRAFIKON 25: DA LI MISLITE DA JE RADOVAN KARADŽIĆ ODGOVORAN ZA ZLOČINE ZA KOJE JE OSUĐEN PRED HAŠKIM TRIBUNALOM?

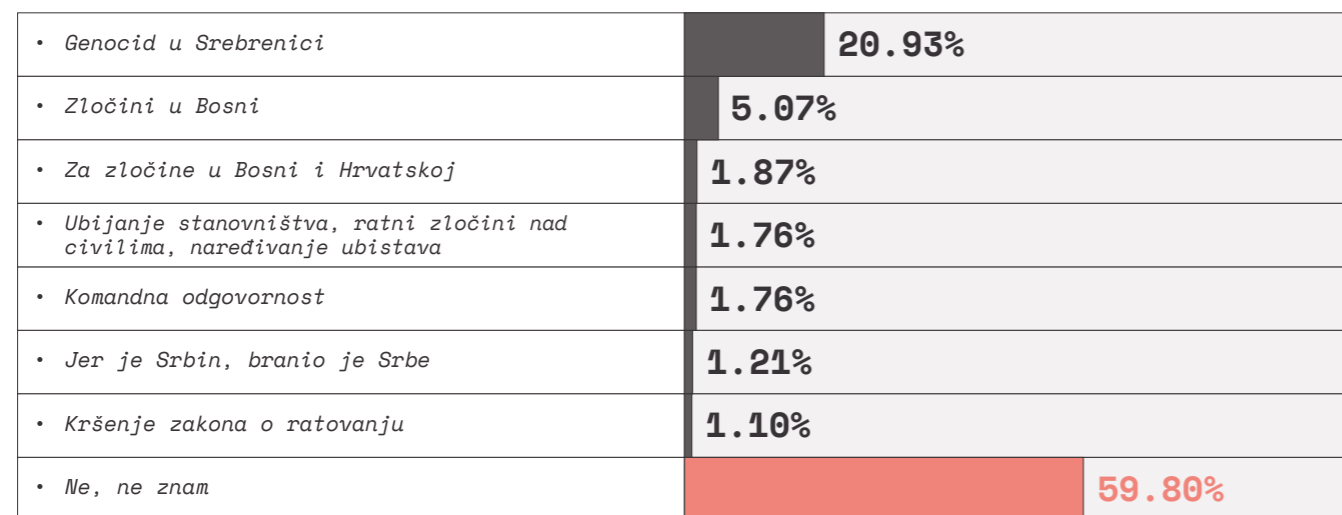
GRAFIKON 26: DA LI ZNATE ZA KOJE TAČNO ZLOČINE OSUĐEN RADOVAN KARADŽIĆ PRED HAŠKIM TRIBUNALOM BEZ OBZIRA KAKAV JE VAŠ STAV PREMA TOME?

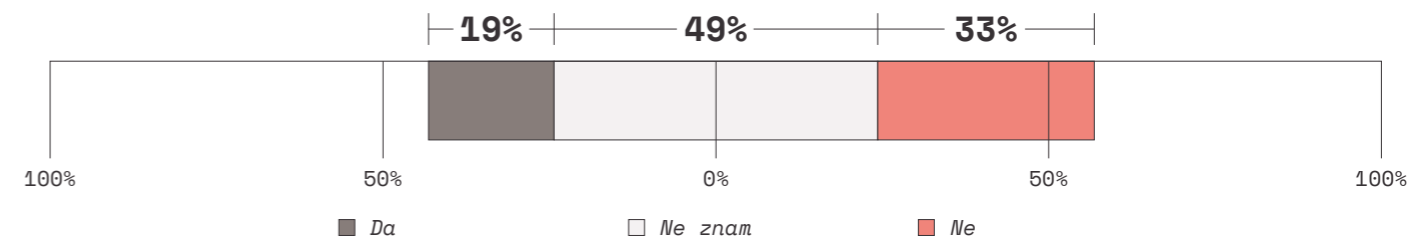
GRAFIKON 27: DA LI MISLITE DA JE RATKO MLADIĆ ODGOVORAN ZA ZLOČINE ZA KOJE JE OSUĐEN PRED HAŠKIM TRIBUNALOM?

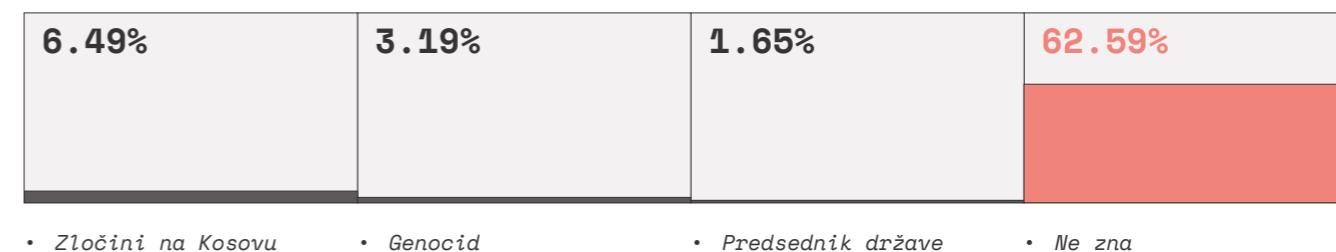
GRAFIKON 28: DA LI ZNATE ZA KOJE TAČNO ZLOČINE OSUĐEN RATKO MLADIĆ PRED HAŠKIM TRIBUNALOM BEZ OBZIRA KAKAV JE VAŠ STAV PREMA TOME?

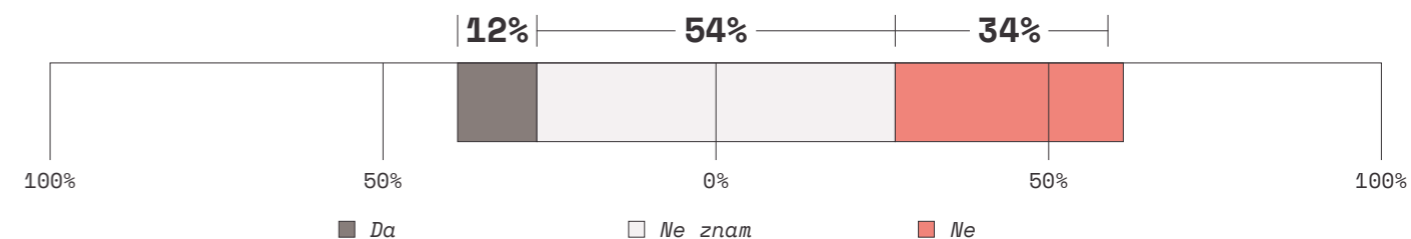
GRAFIKON 29: DA LI MISLITE DA JE SLOBODAN MILOŠEVIĆ ODGOVORAN ZA ZLOČINE ZA KOJE JE OPTUŽEN PRED HAŠKIM TRIBUNALOM?

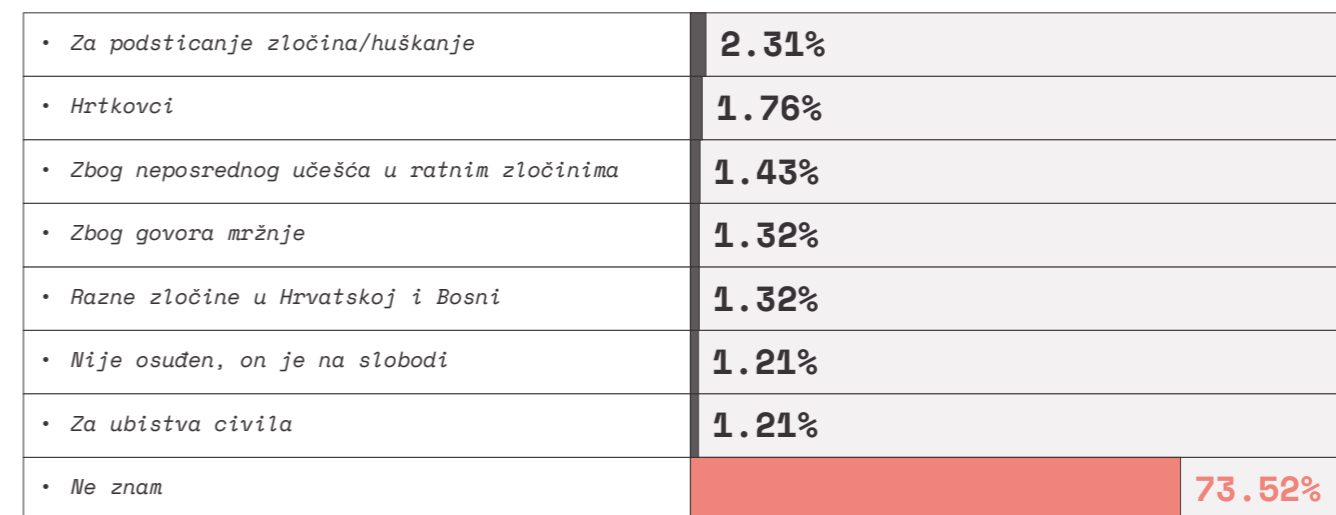
GRAFIKON 30: DA LI ZNATE ZA KOJE TAČNO ZLOČINE OPTUŽEN SLOBODAN MILOŠEVIĆ PRED HAŠKIM TRIBUNALOM BEZ OBZIRA KAKAV JE VAŠ STAV PREMA TOME?

GRAFIKON 31: DA LI MISLITE DA JE VOJISLAV ŠEŠELJ ODGOVORAN ZA ZLOČINE ZA KOJE JE OSUĐEN PRED HAŠKIM TRIBUNALOM?

GRAFIKON 32: DA LI ZNATE ZA KOJE TAČNO ZLOČINE OSUĐEN VOJISLAV ŠEŠELJ PRED HAŠKIM TRIBUNALOM BEZ OBZIRA KAKAV JE VAŠ STAV PREMA TOME?

Jedna nedavna analiza politike sećanja na ratove devedesetih u Srbiji je pokazala je da je fokus kulture sećanja u Srbiji *isključivo na srpskim žrtvama, dok su žrtve nesrpske nacionalnosti i zločina koje su počinile srpske snage potpuno nevidljive*.¹⁹ Čini se da mladi u svojim odgovorima pokazuju odraz ovakve politike sećanja na ratove devedesetih. Ponudili smo mladima spisak događaja i pitali ih za početak da li su za događaj čuli. Kao što je slučaj sa dosadašnjim nalazima, veoma mali procenat mladih ljudi je čuo za većinu ponuđenih događaja. Od dvadeset jednog ponuđenog događaja, za čak osamnaest je čulo manje od 20% ispitanika, a skoro jedna petina mladih (18,94%) nije čulo ni za jedan od događaja. Za samo tri događaja čulo je između 42% i 62% mladih u Srbiji. Skoro dve trećine mladih (62,09%) čulo je za proterivanje Srba iz Hrvatske 1995. godine (*Tokom operacija Bljesak i Oluja 1995. pripadnici hrvatske vojske i policije počinili su ratne zločine nad Srbima*). Malo više od polovine mladih (53,52%) čulo je za zločine pripadnika OVK tokom rata na Kosovu (*Pripadnici OVK su činili zločine u vreme rata na Kosovu (1999.)*). Treći događaj koji se izdvaja po relativno velikom broju mladih koji su za njega čuli jeste genocid u Srebrenici (*U Srebrenici je u julu 1995. za nekoliko dana, streljano nekoliko hiljada Muslimana/Bošnjaka*) za koji je čulo malo više do trećine (42,42%) mladih. Ovakva raspodela događaja je interesantna i najverovatnije ukazuje na dva faktora.

Jedan je centralnost zločina nad Srbima u dominantnom narativu u Srbiji koji objašnjava zašto su baš ova dva događaja oni za koje je najviše mladih čulo (*Tokom operacija Bljesak i Oluja 1995. pripadnici hrvatske vojske i policije počinili su ratne zločine nad Srbima i Pripadnici OVK su činili zločine u vreme rata na Kosovu (1999.)*). Činjenica da je treći najpoznatiji događaj genocid u Srebrenici, može se objasniti time da ovaj događaj javno najprisutniji u okviru konstantne kampanje negiranja njegove pravne kvalifikacije (*Grafikon 33*).

Upravo zbog toga što dominantni narativ u Srbiji prikriva određene zločine, a postoje i delovi društva koji poriču i relativizuju neke od ratnih zločina, pitali smo one mlade koji su za događaj čuli, da li veruju da se taj događaj zaista i desio (*Grafikon 34*). Podaci jasno pokazuju uticaj politike sećanja koju smo ranije opisali. Mladi najmanje sumnjaju u verodostojnost događaja u kojima su žrtve Srbi. Događaji u čiju verodostojnost sumnja najveći broj mladih su ubijanje albanskih civila u Suvoj Reci i Podujevu, ubijanje civila u Bijeljini, proterivanje i ubijanje Albanaca sa Kosova pre bombardovanja i postojanje masovne grobnice u Batajnici. Takođe, u odnosu na ove događaje relativno mali procent mladih iskazuje sumnje u ubijanje nekoliko hiljada Muslimana u Srebrenici. Razlog za ovo najverovatnije leži u činjenici da se u slučaju genocida u Srebrenici ne negira sam zločin već njegova pravna kvalifikacija.

¹⁹ Đureinović, *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: Istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije*.

GRAFIKON 33: DA LI STE ČULI ZA SLEDEĆE DOGAĐAJE? (% ISPITANIKA KOJI JE ČUO ZA DOGAĐAJ)

• Nisu čuli ni za jedan od događaja	48.62%
• U Podujevu i Suvoj Reci (Kosovo) pripadnici srpskih oružanih snaga su ubili veliki broj žena, dece i staraca albanske nacionalnosti	4.73%
• U Bjeljini su 1992. godine paravojne formacije iz Srbije ubijale civile	5.71%
• Tokom rata u Bosni su postojali logori za Hrvate i Muslimane (Omarska, Trnopolje, Keraterm i drugi)	7.14%
• 1992. godine pripadnici srpskih oružanih snaga su vršili sistematska silovanja Muslimanki u Foči (BiH)	7.47%
• Pripadnici jedinice „Škorpioni“, su u blizini Trnova, streljali zarobljene mladiće bošnjačke nacionalnosti dovedene iz Srebrenice i ceo događaj snimali video kamerom	10.44%
• 1993. godine u Medačkom džepu pored Gospića pripadnici hrvatskih oružanih snaga počinili su zločine nad civilima srpske nacionalnosti	10.44%
• U masovnoj grobnici u Batajnici je pronađen veliki broj leševa albanskih civila	10.44%
• Na teritoriji Srbije su, tokom 1992. i 1993. godine, u Sjeverinu i Štrpcima, građani Srbije, bošnjačke/muslimanske nacionalnosti, oti iz voza i autobusa a potom ubijeni	10.55%
• Na Kosovu su i pre bombardovanja ubijani i proterivani Albanci	11.10%
• Tokom rata u Hrvatskoj u Sremu su zastrašivani i proterivani Hrvati (Hrtkovci, Kukujevcji)	11.87%
• U logoru „Čelebići“ silovane su zarobljene žene srpske nacionalnosti	11.87%
• U logoru „Lora“ u Splitu, pripadnici hrvatske vojne policije mučili su ratne zarobljenike srpske nacionalnosti	13.08%
• 1992. godine u Tuzli je napadnuta kolona JNA koja se povlačila po prethodno sklopljenom sporazumu sa bosanskim oružanim snagama i tada je ubijen veliki broj vojnika	13.96%
• JNA je bombardovala Dubrovnik	14.95%
• Paravojne formacije iz Srbije i pripadnici JNA su ubijali civile u Vukovaru	15.28%
• Tokom 1991. godine građani srpske nacionalnosti u Osijeku su ubijani, mučeni i progonjeni	17.36%
• Sarajevo je bilo preko hiljadu dana (3 godine) pod opsadom srpskih snaga	19.45%
• Tokom opsade Sarajeva mnogo civila je poginulo od snajperskih hitaca	20.11%
• U Srebrenici je u julu 1995. za nekoliko dana, streljano nekoliko hiljada Muslimana/Bošnjaka	42.42%
• Pripadnici OVK su činili zločine u vreme rata na Kosovu (1999.)	53.52%
• Tokom operacija „Bljesak“ i „Oluja“ 1995. pripadnici hrvatske vojske i policije počinili su ratne zločine nad Srbima	62.09%

GRAFIKON 34: DA LI VERUJETE DA SE OVAJ DOGAĐAJ ZAISTA DESIO? (% ISPITANIKA KOJI NE VERUJE)

• 1992. godine u Tuzli je napadnuta kolona JNA koja se povlačila po prethodno sklopljenom sporazumu sa bosanskim oružanim snagama i tada je ubijen veliki broj vojnika	0.79%
• Pripadnici OVK su činili zločine u vreme rata na Kosovu (1999.)	1.03%
• Tokom operacija „Bljesak” i „Oluja” 1995. pripadnici hrvatske vojske i policije počinili su ratne zločine nad Srbima	1.42%
• U logoru „Lora” u Splitu, pripadnici hrvatske vojne policije mučili su ratne zarobljenike srpske nacionalnosti	1.68%
• U logoru „Čelebići” silovane su zarobljene žene srpske nacionalnosti	3.70%
• Tokom 1991. godine građani srpske nacionalnosti u Osijeku su ubijani, mučeni i progonjeni	3.80%
• 1993. godine u Medačkom džepu pored Gospića pripadnici hrvatskih oružanih snaga počinili su zločine nad civilima srpske nacionalnosti	4.21%
• Sarajevo je bilo preko hiljadu dana (3 godine) pod opsadom srpskih snaga	7.35%
• Tokom opsade Sarajeva mnogo civila je poginulo od snajperskih hitaca	8.20%
• JNA je bombardovala Dubrovnik	9.56%
• U Srebrenici je u julu 1995. za nekoliko dana, streljano nekoliko hiljada Muslimana/Bošnjaka	16.54%
• 1992. godine pripadnici srpskih oružanih snaga su vršili sistematska silovanja Muslimanki u Foči (BiH)	17.65%
• Na teritoriji Srbije su, tokom 1992. i 1993. godine, u Sjeverinu i Štrpcima, građani Srbije, bošnjačke/muslimanske nacionalnosti, oteti iz voza i autobusa a potom ubijeni	17.71%
• Tokom rata u Bosni su postojali logori za Hrvate i Muslimane (Omarska, Trnopolje, Keraterm i drugi)	18.46%
• Paravojne formacije iz Srbije i pripadnici JNA su ubijali civile u Vukovaru	19.42%
• Pripadnici jedinice „Škorpioni”, su u blizini Trnova, streljali zarobljene mladiće bošnjačke nacionalnosti dovedene iz Srebrenice i ceo događaj snimali video kamerom	22.11%
• Tokom rata u Hrvatskoj u Sremu su zastrašivani i proterivani Hrvati (Hrtkovci, Kukujevci)	24.07%
• U masovnoj grobnici u Batajnicima je pronađen veliki broj leševa albanskih civila	24.21%
• Na Kosovu su i pre bombardovanja ubijani i proterivani Albanci	25.74%
• U Bjeljini su 1992. godine paravojne formacije iz Srbije ubijale civile	34.62%
• U Podujevu i Suvoj Reci (Kosovo) pripadnici srpskih oružanih snaga su ubili veliki broj žena, dece i staraca albanske nacionalnosti	44.19%

GRAFIKON 35: DA LI JE PO VAŠEM MIŠLJENJU Taj DOGAĐAJ BIO NEMINOVNOST RATA (OPRAVDAN U DATOJ SITUACIJI) ILI RATNI ZLOČIN (ZA KOJI POČINIOCI TREBA DA ODGOVARAJU)?

• Tokom rata u Hrvatskoj u Sremu su zastrašivani i proterivani Hrvati (Hrtkovci, Kukujevci)	48.15%	51.85%
• Sarajevo je bilo preko hiljadu dana (3 godine) pod opsadom srpskih snaga	48.02%	51.98%
• JNA je bombardovala Dubrovnik	44.85%	55.15%
• Na Kosovu su i pre bombardovanja ubijani i proterivani Albanci	41.58%	58.42%
• Tokom rata u Bosni su postojali logori za Hrvate i Muslimane (Omarska, Trnopolje, Keraterm i drugi)	35.39%	64.62%
• U Podujevu i Suvoj Reci (Kosovo) pripadnici srpskih oružanih snaga su ubili veliki broj žena, dece i staraca albanske nacionalnosti	34.88%	65.12%
• Tokom opsade Sarajeva mnogo civila je poginulo od snajperskih hitaca	32.79%	67.21%
• 1992. godine u Tuzli je napadnuta kolona JNA koja se povlačila po prethodno sklopljenom sporazumu sa bosanskim oružanim snagama i tada je ubijen veliki broj vojnika	26.77%	73.23%
• 1992. godine pripadnici srpskih oružanih snaga su vršili sistematska silovanja Muslimanki u Foči (BiH)	26.47%	73.53%
• Paravojne formacije iz Srbije i pripadnici JNA su ubijali civile u Vukovaru	26.09%	73.91%
• Na teritoriji Srbije su, tokom 1992. i 1993. godine, u Sjeverinu i Štrpcima, građani Srbije, bošnjačke/muslimanske nacionalnosti, oteti iz voza i autobusa a potom ubijeni	26.04%	73.96%
• U masovnoj grobnici u Batajnicima je pronađen veliki broj leševa albanskih civila	25.26%	74.74%
• U Bjeljini su 1992. godine paravojne formacije iz Srbije ubijale civile	25.00%	75.00%
• U Srebrenici je u julu 1995. za nekoliko dana, streljano nekoliko hiljada Muslimana/Bošnjaka	22.48%	77.52%
• Pripadnici jedinice „Škorpioni”, su u blizini Trnova, streljali zarobljene mladiće bošnjačke nacionalnosti dovedene iz Srebrenice i ceo događaj snimali video kamerom	22.11%	77.90%
• U logoru „Lora” u Splitu, pripadnici hrvatske vojne policije mučili su ratne zarobljenike srpske nacionalnosti	13.45%	86.56%
• U logoru „Čelebići” silovane su zarobljene žene srpske nacionalnosti	12.96%	87.04%
• Pripadnici OVK su činili zločine u vreme rata na Kosovu (1999.)	11.91%	88.09%
• 1993. godine u Medačkom džepu pored Gospića pripadnici hrvatskih oružanih snaga počinili su zločine nad civilima srpske nacionalnosti	10.53%	89.47%
• Tokom 1991. godine građani srpske nacionalnosti u Osijeku su ubijani, mučeni i progonjeni	9.49%	90.51%
• Tokom operacija „Bljesak” i „Oluja” 1995. pripadnici hrvatske vojske i policije počinili su ratne zločine nad Srbima	6.73%	93.27%

GRAFIKON 36: PO VAŠEM MIŠLJENJU, KOJI JE NAJVEĆI ZLOČIN KOJI JE POČINJEN U RATOVIMA DEVEDESETIH NA PROSTORIMA BIVŠE JUGOSLAVIJE?

• Operacije Oluja i Bljesak	19.01%
• NATO bombardovanje	12.09%
• Ubijanje civila bilo koje nacionalne pripadnosti	8.13%
• Srebrenica	4.73%
• Ubijanje civila i dece	3.85%
• Rat uopšte	1.32%
• Vukovar	1.21%
• Petrovačka cesta	1.21%
• „Žuta kuća”	1.10%
• Genocidi	1.10%
• Ne zna	19.78%

Upravo zbog relativizacija i pokušaja opravdavanja počinjenih ratnih zločina, pitali smo mlade koji su za događaje čuli, da li smatraju da je taj događaj bio neminovnost rata (opravdani u datoj situaciji) ili ratni zločin (za koji počinio treba da odgovaraju). Nažalost, pojavljuje se isti obrazac kao i u prethodnom pitanju. (Grafikon 35) Zločini za koje skoro polovina mladih (48%) smatra da su bili neminovnost rata (a ne ratni zločin) su zastrašivanje i proterivanje Hrvata u Hrtkovcima, kao i držanje Sarajeva pod opsadom srpskih snaga više od hiljadu dana (3 godine). Nakon toga slede bombardovanje Dubrovnika od strane JNA za koje 44,85% smatra da je bilo neminovnost rata, i proterivanje i ubijanje Albanaca sa Kosova i pre NATO bombardovanja (41,58%). Suprotno tome, samo oko 10% mladih smatra da su zločini počinjeni nad Srbima bili neminovnost rata.

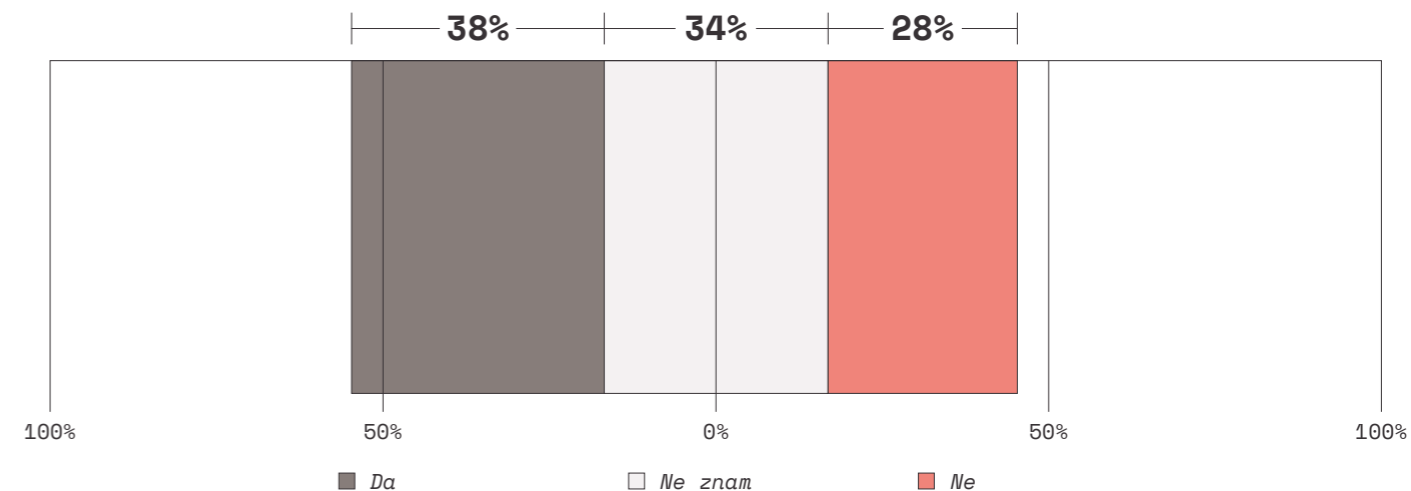
Pored toga smo pitali mlade koji je, po njihovom mišljenju, najveći zločin počinjen u ratovima devedesetih na prostorima bivše Jugoslavije. Dok jedna petina (19,78%) nije znala da odgovori, skoro jedna petina (19,01%) smatra da operacije Oluja i Bljesak predstavljaju najveći zločin počinjen tokom ovih ratova. Nakon toga sledi NATO bombardovanje (12,09%), a onda i *ubijanje civila bilo koje nacionalne pripadnosti* (8,13%). Srebrenica je odgovor koji daje tek nešto manje od 5% mladih, a

nakon toga sledi ubijanje civila i dece (3,85%). Ostali zločini, koji su mnogo ređe pomenuti (oko 1%) su prikazani u *Grafikonu 36*. Ponovo vidimo sličan obrazac kao i u prethodnim odgovorima. Najveći broj mladih za najveći zločin počinjen u ratovima devedesetih na prostorima Jugoslavije smatra dva događaja u kojima su Srbi žrtve. Precenjivanje broja žrtava i/ili relativnog značaja događaja u kojima su žrtve pripadnici sopstvene grupe ukazuje na viktimizacijski narativ, pokazan u prethodnim istraživanjima.²⁰ Treći najpopularniji odgovor *ubijanje civila bilo koje nacionalne grupe* na određeni način relativizuje pitanje jer nije direktan odgovor u vidu jednog zločina. Ovakav odgovor, takođe može ukazivati na izbegavanje odgovornosti za zločine počinjene od strane članova sopstvene grupe.

Dok manje od 5% mladih smatra da je *Srebrenica* najveći zločin počinjen u ratovima devedesetih na prostorima Jugoslavije, više od trećine (38%) smatra da ubistva Bošnjaka u Srebrenici predstavljaju genocid. Sa druge strane, čak 28% se ne slaže sa ovakvom odrednicom, a jedna trećina (34%) bira odgovor *ne znam* (*Grafikon 37*).

²⁰ Rodoljub Jovanović and Angela Bermúdez, *The next Generation: Nationalism and Violence in the Narratives of Serbian Students on the Break up of Yugoslavia*, *Studies in Ethnicity and Nationalism* 21, no. 1 (april 2021.): 2–25, <https://doi.org/10.1111/sena.12339>.

GRAFIKON 37: DA LI MISLITE DA UBISTVA BOŠNJAKA U SREBRENICI PREDSTAVLJAJU GENOCID ILI NE?

Jedna od najuticajnijih teorija razumevanja socijalno-psiholoških promena u društvu tokom konflikata jeste teorija socijalno-psiholoških osnova konflikata Danijela Bar-Tala.²¹ Ona kaže da se tokom dugih i teško razrešivih sukoba, članovi društva nalaze pogođeni nizom negativnih iskustava kao što su stres, teškoće, neizvesnost, gubici, patnja, itd. Uz negativna iskustva, članovi društva suočavaju se s određenim izazovima. Najkritičniji izazovi su suočavanje sa stresom, zadovoljenje različitih potreba i odolevanje neprijatelju. Kako bi se suočili s tim izazovima, razvijaju zajednički socijalno-psihološki repertoar koji se sastoji od društvenih verovanja, stavova i emocija. Ova verovanja, stavova i emocija se institucionalizuju putem kanala komunikacije i utiču na razvoj socijalno-psihološke infrastrukture. Socijalno-psihološka infrastruktura sastoji se od tri elementa: kolektivno pamćenje, etos konflikta i kolektivna emocionalna orijentacija. Kada se institucionalno šire, zajedno stvaraju kulturu konflikta koja utiče na to kako se obrađuju nove informacija i iskustva. U ovom kontekstu, društveni etos se shvata kao *konfiguracija deljenih centralnih društvenih uverenja koja pružaju dominantnu orijentaciju društvu*.²² Društvena uverenja su *saznanja deljena od strane članova društva o temama i pitanjima koja su od posebnog značaja za određeno društvo*.²³ Ova teorija pretpostavlja postojanje osam tema ili društvenih uverenja etosa konflikta, od kojih se tri

(opravdanost ciljeva sopstvene grupe, delegitimizacija protivnika, viktimizacija sopstvene grupe) razvijaju u vreme nerazrešivih sukoba i ključne su teme koje ih hrane i održavaju. Ostalih pet (pozitivna slika sopstvene grupe, sigurnost, patriotizam, jedinstvo i mir) postoje u svakoj grupi, ali dobijaju specifičan oblik u društvima koja doživljavaju nerazrešive sukobe (Bar-Tal, 2013).

U ovom istraživanju, zadali smo mladima skalu etosa konflikta vezanu za konflikt između Srbije i Kosova. Sva pitanja koja čine skalu, raspoređena u subskele su predstavljena u *Grafikonu 38* zajedno sa pripadajućim skorovima. Zajednički skor etosa konflikta (3,155) je i on je blago ali značajno povećan u odnosu na teorijski prosek skale. Ako pogledamo pojedina uverenja/teme etosa konflikta, vidimo da su kod mladih u Srbiji veoma izraženo opravdavanje ciljeve sopstvene grupe (3,917), viktimizacija sopstvene grupe (3,410), pozitivna slika sopstvene grupe (3,309), i delegitimizacija protivnika (3,184). Tri od četiri najizraženijih društvenih uverenja (opravdanost ciljeva sopstvene grupe, delegitimizacija protivnika, viktimizacija sopstvene grupe) su upravo ona koja se smatraju ključnim uverenjima koja se razvijaju u vreme konflikta.

U pogledu skora etosa konflikta nema razlike između ispitanika muškog i ženskog pola niti ispitanika koji dolaze iz ruralnih i urbanih sredina, dok mlađi ispitanici imaju niži skor etosa konflikta. Po pitanju etosa konflikta nema značajne razlike u zavisnosti od toga da li su ispitanici imali porodično iskustvo rata.

GRAFIKON 38: TEME ETOSA KONFLIKTA

SKOR ETOSA KONFLIKTA	3,155
OPRAVDANOSTI CILJEVA SOPSTVENE GRUPE	3,917
1. Činjenica da su Srbi živeli na Kosovu od davnina im daje za pravo da tvrde da je to njihova domovina.	3,960
2. Srbi polažu isključivo pravo na teritoriju Kosova zbog toga što je to njihova istorijska postojbina.	3,874
JEDINSTVO	3,182
3. Ne treba da dozvolimo Albancima da vide da među nama postoje neslaganja u stavovima prema ovom ratu.	3,841
4. Snaga Srbije ogleda se i u tome što njeni građani nesmetano izražavaju različita mišljenja o ovom ratu.*	2,524
VIKTIMIZACIJA SOPSTVENE GRUPE	3,410
5. Uprkos srpskim težnjama ka miru, Kosovski Albanci su se iznova zalagali za rat.	3,764
6. Albanci su bili žrtve ovog rata jednako kao i Srbi.*	3,056
DELEGITIMIZACIJA PROTIVNIKA	3,184
7. Među Albancima su oduvek postojali brojni umereni glasovi koji su želeli da se sukob okonča.*	2,781
8. Albanci nikada nisu bili ljudi kojima se može verovati.	3,586
PATRIOTIZAM	3,071
9. Neke vrednosti su podjednako važne kao i žrtvovanje za domovinu.*	2,334
10. Jedan od glavnih ciljeva obrazovnog sistema treba da bude negovanje odanosti prema Srbiji.	3,809
SIGURNOST	2,841
11. Redovne demonstracije vojne sile su najefikasniji način da se otklone pretnje po bezbednost Srbije.	3,193
12. Vojna sila, kao takva, nije dovoljna da garantuje bezbednost Srbije.*	2,489
POZITIVNA SLIKA SOPSTVENE GRUPE	3,309
13. Srbi imaju mana koliko i Albanci.*	2,922
14. Činjenica da se srpski narod junački branio od Albanaca svedoči o njegovim brojnim vrlinama.	3,697
MIR	2,326
15. Mir je nemoguć bez kompromisa.*	2,216
16. Pomirenje će zaista biti postignuto jedino kada Albanci i Srbi zajedno „pogledaju činjenicama u oči”.*	2,436
*obrnuto kodirane stavke	

21 Daniel Bar-Tal, *Intractable Conflicts: Socio-Psychological Foundations and Dynamics*, (Nju Jork, USD: Cambridge University Press, 2013).

22 Bar-Tal, 174.

23 Bar-Tal, *Intractable Conflicts*.

Kako poslednjih godina u Srbiji svedočimo sve učestaloj reviziji prošlosti i relativizaciji zločina koji su počinjeni tokom ratova devedesetih, želeli smo da ispitamo prisustvo strategija moralnog isključivanja²⁴ kod mladih u Srbiji. Ove strategije najčešće stupaju na scenu onda kada nije moguće poreći postojanje zločina i njima grupa na različite načine opravdava učešće svojih članova u nemoralnim delima, kao što su ratni zločini. Uključuju četiri grupe strategija: redefinisane samog dela (društveno i moralno opravdavanje, poređenje u korist sopstvene grupe i eufemističko označavanje dela), redefinisane agensnosti (difuzija i pomeranje odgovornosti), redefinisane štete (minimiziranje i uokviravanje posledica), i redefinisane žrtve (dehumanizacija i krivljenje žrtve).²⁵ Kao i u slučaju etosa konflikta, podaci pokazuju da je skor moralnog isključivanja kod mladih u Srbiji viši (3,300) od teorijski prosečnog skora. Mladi u najvećoj meri iskazuju strategiju redefinisane štete (3,457), i to uokviravanjem posledica (3,477). Druga najzastupljenija grupa strategija je redefinisane dela (3,422), i to društvenim i moralnim opravdavanjem (3,620) i eufemizmima (3,565) (Grafikon 39).

24 Albert Bandura, *Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities*, *Personality and Social Psychology Review* 3, no. 3 (avgust 1999): 193–209, https://doi.org/10.1207/s15327957pspro303_3.

25 Bandura.

GRAFIKON 39: STRATEGIJE MORALNOG ISKLJUČIVANJA

SKOR MORALNOG ISKLJUČIVANJA	3,300
REDEFINISANJE DELA:	3,422
DRUŠTVENO I MORALNO OPRAVDAVANJE	3,620
1. Sve što su srpske snage činile u ratovima, bilo je zarad očuvanja svojih bližnjih i svojih domova.	3,476
2. Srbi su u ratovima činili što su morali kako bi sačuvali prava i čast svog naroda.	3,764
POREĐENJE U KORIST SOPSTVENE GRUPE	3,081
3. Ako se srpske snage i mogu teretiti za neke postupke u ratovima, to je zanemarljivo u odnosu na zločine drugih.	2,944
4. Poslednji ratovi su ponovo dokazali da je naša vojska hrabrija i čestitija od drugih.	3,219
EUFEMIZMI	3,565
5. Tokom rata, Srbi su preduzimali odlučnije akcije samo kad je situacija na terenu to zahtevala.	3,586
6. Ne mogu se srpske snage smatrati odgovornim za eventualne nepredviđene posledice svojih odbrambenih dejstava tokom rata.	3,666
REDEFINISANJE AGENSNOSTI:	3,304
DIFUZIJA ODGOVORNOSTI	3,113
7. Svaki srpski vojnik koji je činio nedela u ratu to treba i da prizna – to bi bio pravi patriotski čin.*	2,457
8. Srpski vojnici su jednostavno ispunjavali svoj zadatak kao i svi ostali saborci.	3,768
POMERANJE ODGOVORNOSTI	3,495
9. Pošto je srpska vojska u ratovima bila prinudjena da se brani, svu odgovornost snose drugi.	3,348
10. Ne mogu se kriviti srpski vojnici za svoje postupke u ratovima kada nisu imali izbora u datim okolnostima.	3,642
REDEFINISANJE ŠTETE:	3,457
MINIMIZIRANJE POSLEDICA	3,436
11. Navodni masovni zločini srpskih snaga tokom ratova su zapravo samo retki i izolovani incidenti.	3,459
12. Brojke o navodnim žrtvama drugih su više propaganda nego istorijska činjenica.	3,412
UOKVIRAVANJE POSLEDICA	3,477
13. Problematična dela koja su tokom rata počinile srpske snage su pre nužno zlo, nego planirani zločini.	3,443
14. Navodi o srpskim zločinima su u stvari samo opisi ratnih dejstava karakterističnih za bilo koji moderni sukob.	3,512
REDEFINISANJE ŽRTVE:	3,019
DEHUMANIZACIJA	2,679
15. Hrvati, Bošnjaci i Albanci su poznati po svojim zverstvima tokom rata, kao što su bili i kroz istoriju.	3,599
16. Žalim zbog svih ljudi koji su stradali u ovom ratu, bez obzira na nacionalnost*	1,758
KRIVLJENJE ŽRTVE	3,360
17. Zbog svoje agresivne politike, ti narodi (Hrvati, Bošnjaci i Albanci) su jedini krivci za sopstveno stradanje.	3,316
18. Žrtve pripadnici tih naroda (Hrvati, Bošnjaci i Albanci) su zapravo posledica njihovih osvajačkih kampanja	3,403
*obrnuto kodirane stavke	

Kako su pitanje Kosova i odnosa između Srbije i Kosova i dalje otvoreno i aktuelno pitanje koje je predmet pregovora između dve strane²⁶, želeli smo da saznamo kakvi su stavovi mladih prema ovom pitanju. Za početak smo ih pitali koje rešenje bi oni podržali tj. šta oni smatraju da bi Srbija trebalo da uradi po pitanju Kosova. Podaci u tabeli XX prikazuju odgovore na ovo pitanje. Najveći broj, jedna trećina mladih (32,75%) smatra da Srbija treba da nastavi rad na povlačenju priznanja Kosova. Sledeća najpopularnija opcija među mladima koju je izabralo malo manje od petine ispitanika (17,14%) jeste da Srbija treba da održava status quo. Da Srbija treba da radi na pomirenju između Srba i Albanaca, a pitanje statusa Kosova ostavi za kasnije smatra 13,41% ispitanika. Neku vrstu razmene teritorija podržava malo manje od svakog desetog ispitanika (9,34%). Malo manji procenat ispitanika (8,24%) smatra da Srbija ne treba da prizna Kosovo ali da u nekim sferama napravi kompromis, poput članstva Kosova u međunarodnim organizacijama. Samo 6,7% ispitanika smatra da Srbija treba da prizna Kosovo kao nezavisnu državu.

Kako bismo bolje razumeli pozadinu ovakvih stavova, mladima smo ponudili nekoliko tvrdnji/stavova vezanih za Kosovo koji su prisutni u javnosti, a vezani za rešavanje odnosa Srbije i Kosova, i pitali ih u kojoj meri se

slažu sa njima. Kao i u nekim od prethodnih pitanja, relativno veliki procent mladih (između 23% – 32%) bira opciju *niti se slažem niti ne slažem*. Približno dve trećine mladih (63%) se ne slaže sa tvrdnjom *Kosovo nije moj problem, jer ne živim tamo*. Slično neslaganje mladi izražavaju sa stavom *Kosovo je nezavisna država* (60%) i sa stavom *Podržao bih priznanje Kosova ukoliko zauzvrat dobijemo članstvo u EU i ekonomski napredak* (66%). U slučaju ove tri tvrdnje, procenat onih koji se slažu je između 11% i 16%. Više od polovine mladih se slaže da je, pravno gledano, Kosovo okupirana teritorija od strane NATO pakta, dok se samo 16% ne slaže sa ovom tvrdnjom. Ono što je zanimljivo jeste da je tvrdnja *Država je faktički priznala nezavisnost Kosova ali se pravi da nije podelila mlade*. Skoro jedna trećina (31%) se ne slaže sa ovom tvrdnjom, ali se čak 40% sa njom slaže (Grafikon 40).

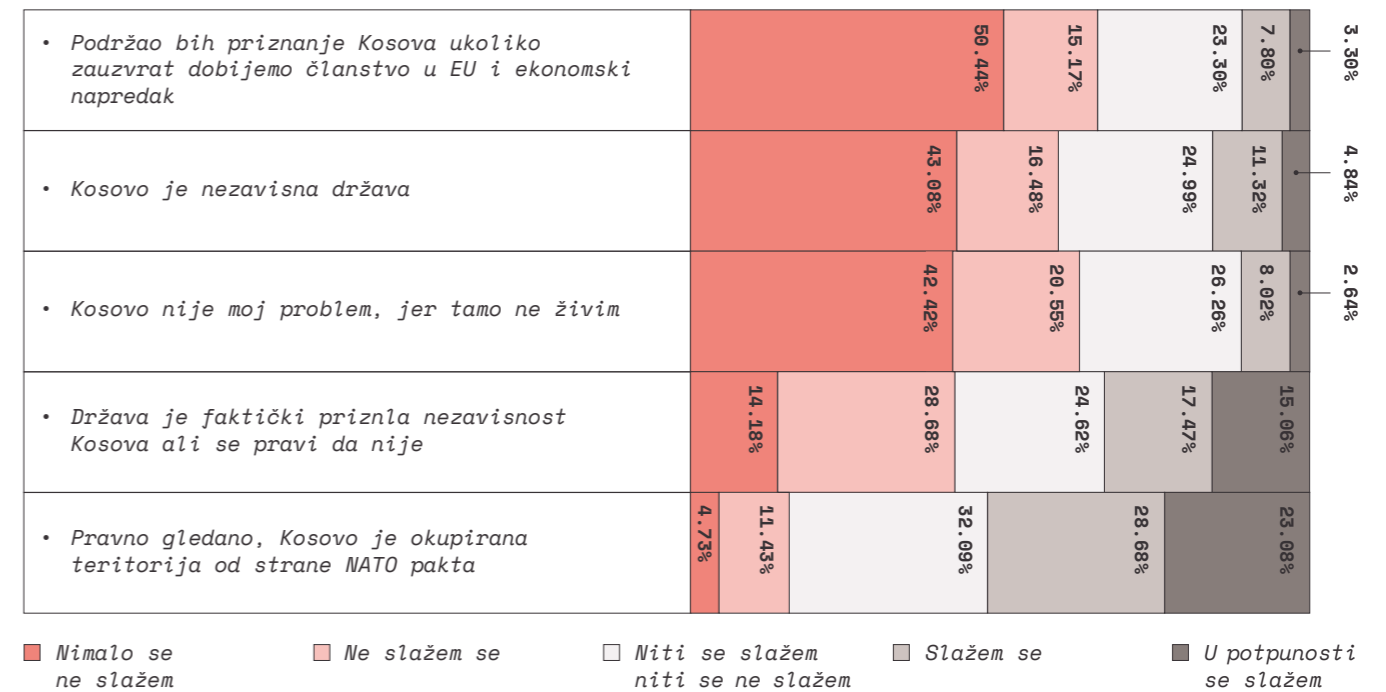
Interesantno je da što su mlađi, ispitanici pokazuju veću spremnost da podrže priznanje Kosova ukoliko zauzvrat Srbija dobije članstvo u EU i ekonomski napredak. Oni koji nisu glasali na poslednjim izborima se u većoj meri slažu da Kosovo nije njihov problem, jer ne žive tamo. Ovakav rezultat ima smisla jer može govoriti o nekoj vrsti političke apatije koja utiče na odsustvo učešća u izbornom procesu ali i na doživljaj važnosti normalizacije odnosa sa Kosovom za građane Srbije.

²⁶ Podaci su prikupljeni pre događaja u Banjskoj u septembru 2023. godine

ŠTA BI SRBIJA PREMA VAŠEM MIŠLJENJU TREBALO DA RADI PO PITANJU KOSOVA?

• Da nastavi rad na povlačenju priznanja Kosova	32.75%
• Da održava stanje kakvo trenutno jeste	17.14%
• Da radi na pomirenju između Srba i Albanaca, a pitanje statusa Kosova ostavi za kasnije	13.41%
• Da u odgovarajućem momentu povrati punu vlast na Kosovu vojnim sredstvima	10.44%
• Da prizna Kosovo, ali sa izmenjenim granicama tako da većina srpskog stanovništva završi u Srbiji	9.34%
• Da ne prizna Kosovo, ali da u nekim sferama napravi kompromis, poput članstva Kosova u međunarodnim organizacijama	8.24%
• Da prizna Kosovo kao nezavisnu državu	6.70%
• Ne znam	1.10%

GRAFIKON 40: U KOJOJ MERI SE SLAŽETE SA SLEDEĆIM TVRDNJAMA VEZANO ZA KOSOVO?

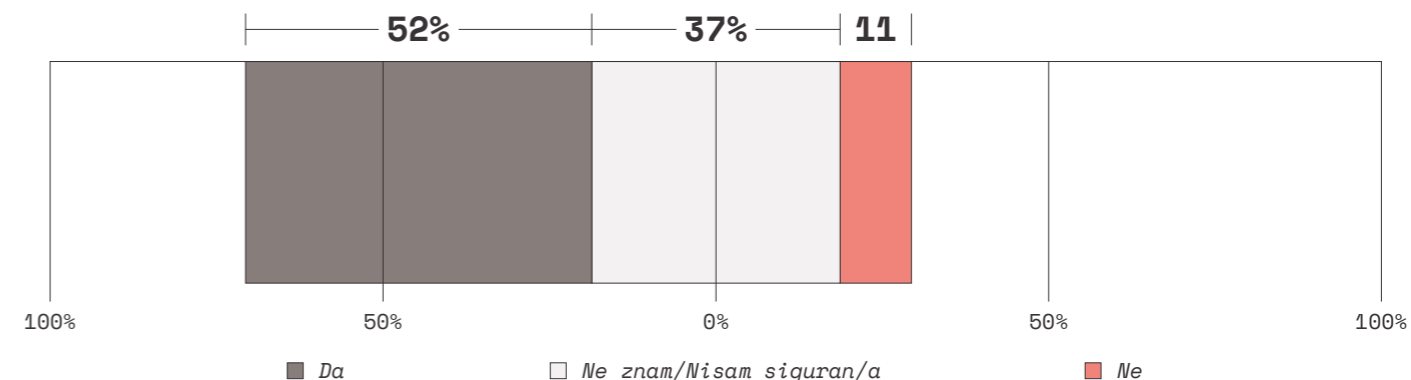
ODNOS PREMA SEĆANJU I POMIRENJU

Poslednjih godina u Srbiji svedočimo povećanom prisustvu ratnih zločinaca u javnom prostoru²⁷, kao i povećani broj murala koji na različite načine veličaju ratne zločince. Sve ove pojave deo su šire politike sećanja na ratove devedesetih u Srbiji nakon 2012. godine koju karakteriše dominantni narativ prema kome *srpski narod konačno može i sme da se sa ponosom seća svojih heroja i žrtava*.²⁸ Pitanja koja se nameću jesu šta za mlade koji odrastaju okruženi ovakvim narativom znači sećanje na ratove devedesetih a šta pomirenje u regionu, ali i da li je pomirenje uopšte moguće. Za početak smo pitali mlade da li uopšte treba raditi na pomirenju i dobra vest je da polovina mladih (52%) smatra da treba raditi na pomirenju nekada zaraćenih strana dok samo 11% smatra da ne treba raditi na pomirenju (Grafikon 41). Kako bismo bolje razumeli odgovore na prethodno pitanje, pitali smo mlade zašto oni misle da je pomirenje važno kao i zašto misle da ne treba raditi na pomirenju. Još jednom vidimo da veliki procenat ispitanika odgovara da ne zna (48,13%). Većina onih koji daju odgovor, izražava neku vrstu tautološkog stava – *pomirenje je važno zbog mira na Balkanu*. Manji procenat daje razloge povezane sa izgradnjom budućnosti (12,31%), normalizacijom odnosa (5,61%) i ekonomskim napretkom (2,86%) (Grafikon 42). Sa druge strane, na pitanje zašto ne treba raditi na pomirenju, skoro svi ispitanici biraju opciju ne znam (89,34%). Malobrojni dati odgovori se mogu grupisati u nekoliko kategorija: oni koji smatraju da će uvek postojati netrpeljivosti koje je nemoguće prevazići, oni koji smatraju da je pomirenje nemoguće zbog okrutnosti zločina koji su počinjeni, i oni koji pomirenje izjednačavaju sa zaboravljanjem žrtava i

zločina. Iako veoma mali procenat, poslednji stav ukazuje da određeni broj mladih zapravo suštinski ne razume šta je pomirenje i šta ono sve podrazumeva.

Iako veliki broj mladih smatra da na pomirenju treba raditi, postoje razlike u tome koliko smatraju pomirenje mogućim između Srbi i različitih drugih grupa koje su bile na suprotnoj strani tokom ratova devedesetih. Još jednom vidimo da značajan procenat mladih (između 32,2% – 37,47%) nema jasan stav o ovom pitanju. U proseku mladi nisu previše optimistični kada se radi o mogućnosti pomirenja. Najviše veruju u mogućnost pomirenja između Srba i Hrvata (3,096), nakon toga u mogućnost pomirenja Srba i Bošnjaka (2,964), i na kraju najmanje veruju u mogućnost pomirenja između Srba i Albanaca (2,626) (Grafikon 43). Kako različita istraživanja pokazuju da kontakt sa članovima druge grupe najčešće dovodi do smanjivanja predrasuda, želeli smo da vidimo koliki procenat mladih ima iskustvo putovanja u države bivše Jugoslavije sa kojima je Srbija bila u ratu. Polovina mladih (49,53%) nije nikada putovala ni u Bosnu i Hercegovinu, niti u Hrvatsku, ni na Kosovo. Kao što je i očekivano, najveći broj mladih, skoro polovina putovala je u Bosnu i Hercegovinu (40,13%), skoro trećina u Hrvatsku (28,66%) i najmanji broj na Kosovo (13,34%). Oko 16% je putovalo i u Hrvatsku i u BiH (Grafikon 44). Pored toga, pitali smo mlade i koliko bi se bezbedno osećali da sada otputuju u Hrvatsku, u BiH ili na Kosovo. Mladi bi se najbezbednije osećali u Bosni i Hercegovini (61% bezbedno, a samo 16% nebezbedno). Što se tiče bezbednosti u Hrvatskoj mišljenja su podeljena i do bi se 40% mladih osećalo bezbedno, čak 29% se ne bi osećalo bezbedno kada bi sada otputovali u Hrvatsku. Putovanje na Kosovo kao nebezbedno opisuje polovina mladih (51%), dok bi se samo jedna petina (20%) osećalo bezbedno na Kosovu (Grafikon 45).

GRAFIKON 41: DA LI TREBA RADITI NA POMIRENJU NEKADA ZARAĆENIH STRANA?

GRAFIKON 42: ZAŠTO MISLITE DA JE POMIRENJE VAŽNO?

• Zbog mira na Balkanu	19.23%
• Zbog budućnosti, budućih generacija	12.31%
• Normalizacija odnosa	5.61%
• Zbog ekonomskog razvoja, saradnje	2.86%
• Nije dobro širiti mržnju	2.53%
• Isti smo narod, komšije sa relativno sličnim jezikom	2.53%
• Ne zna	48.13%

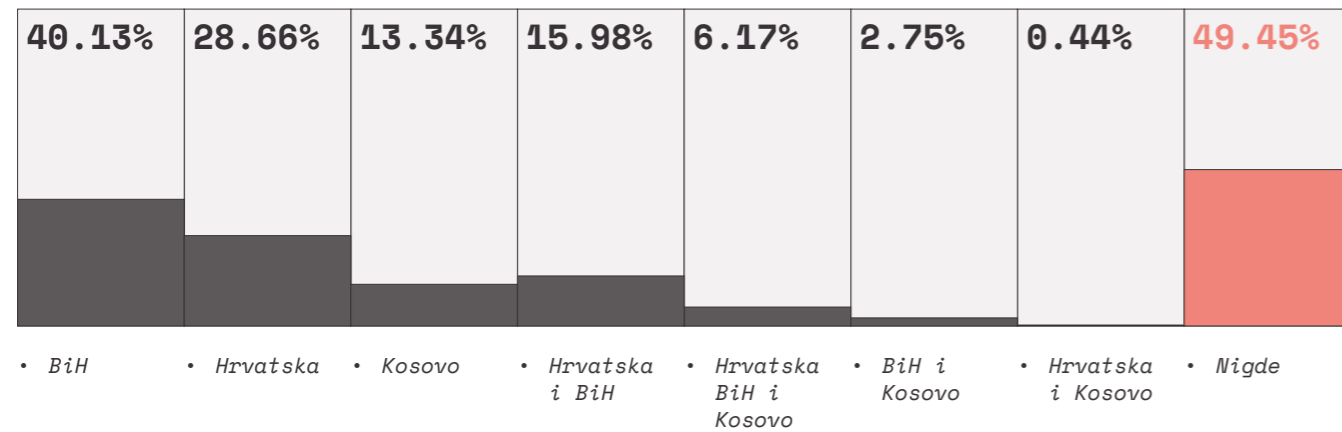
GRAFIKON 43: MOGUĆNOST POMIRENJA

Opis	Nimalo se ne slažem	Ne slažem se	Niti se slažem niti se ne slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem
• Između Srba i Bošnjaka je moguće pomirenje	9.23%	15.60%	37.47%	31.65%	6.04%
• Između Srba i Hrvata je moguće pomirenje	12.75%	18.24%	34.07%	29.78%	5.17%
• Između Srba i Albanaca je moguće pomirenje	23.08%	20.11%	32.20%	20.44%	4.18%

27 Odnos prema ratnim zločinima u izbornoj kampanji 2022. godine; Ratni zločinci u izbornoj kampanji 2020. godine.

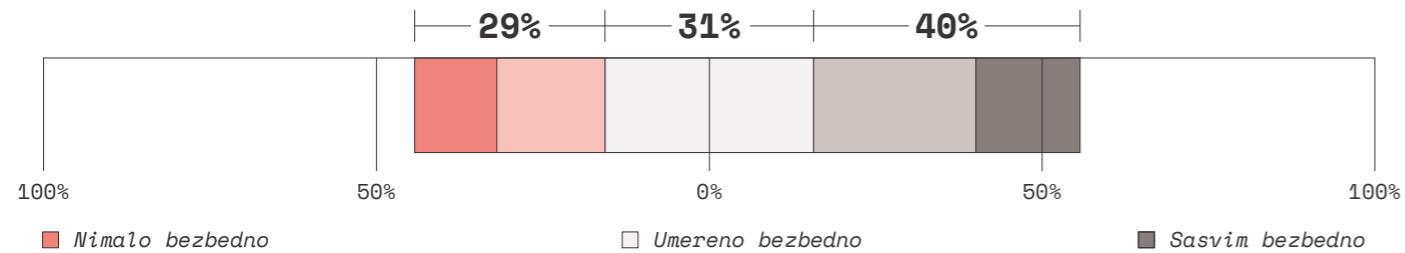
28 Đureinović, *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: Istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije*, 5.

GRAFIKON 44: DA LI STE IKADA PUTOVALI U (—)?

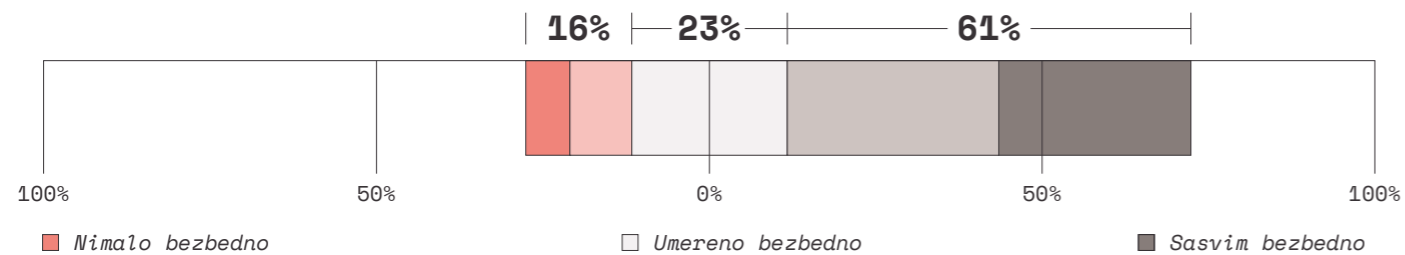

GRAFIKON 45: KOLIKO BISTE SE OSEĆALI BEZBEDNO DA SADA OTPUTUJETE...

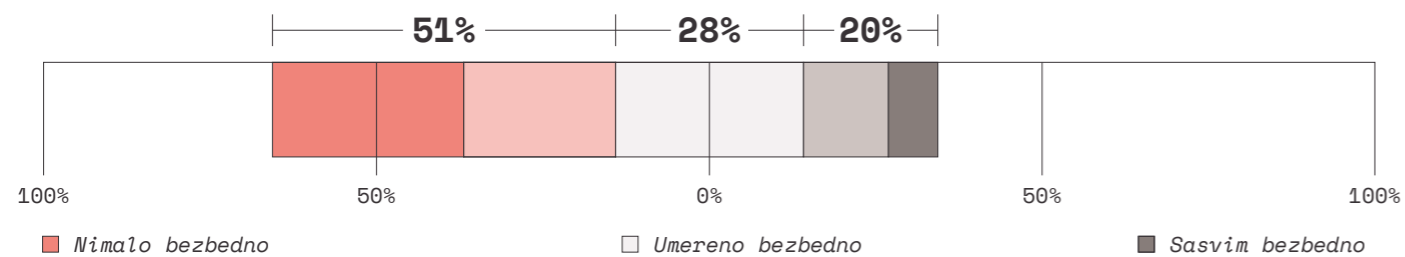
→ U HRVATSKU?

→ U BOSNU I HERCEGOVINU?

→ NA KOSOVO?

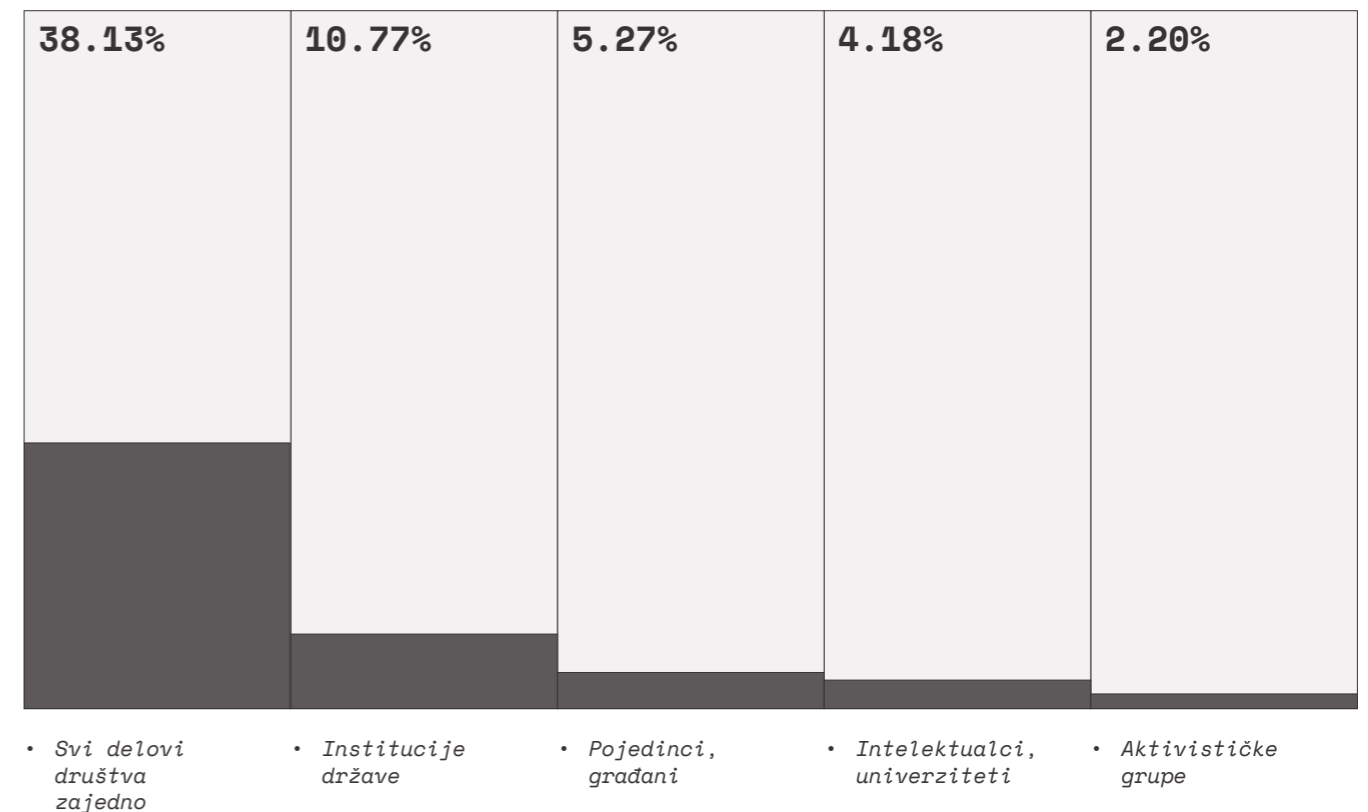

KO TREBA DA RADI NA POMIRENJU?

Većina mladih smatra da bi na pomirenju trebalo da rade svi delovi društva zajedno (38,13%), svaki deseti ispitanik da to treba da rade institucije države (10,77%), dok vrlo mali procenat smatra da pojedinci/građani (5,27%) ili aktivističke grupe (2,20%) treba da rade na pomirenju (Grafikon 46).

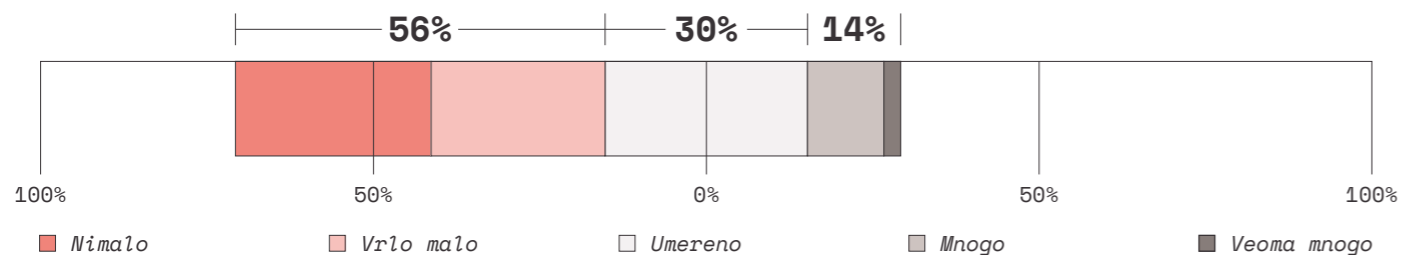
Kako institucije države imaju mogućnost da različitim aktivnostima pomognu ili odmognu procesima pomirenja, želeli smo da saznamo šta mladi misle o tome koliko pojedine institucije države doprinose pomirenju. Sve tri institucije za koje smo ih pitali, mladi ocenjuju veoma loše u smislu doprinosa pomirenju (u proseku između 2,31 i 2,46 na skali od 1-5). Kao instituciju koja najmanje doprinosi pomirenju ocenjuju Narodnu Skupštinu Republike Srbije (2,318), nakon toga Vladu Republike Srbije (2,386), a kao instituciju koja najviše od ove tri doprinosi pomirenju ocenjuju Predsednika Republike Srbije (4,465). Približno polovina mladih smatra da Narodna skupština Srbije (56%), Vlada Republike Srbije (54%), i predsednik Republike Srbije (52%) ne doprinose pomirenju, dok samo između 14% i 20% smatra da doprinose pomirenju (Grafikon 47).

GRAFIKON 46: KO SVE TREBA DA RADI NA POMIRENJU NEKADA ZARAĆENIH STRANA?

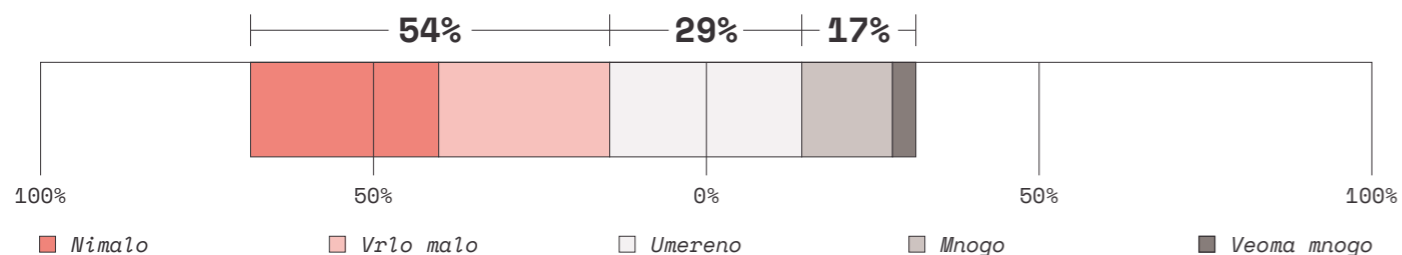

GRAFIKON 47: KOLIKO PO VAŠEM MIŠLJENJU SLEDEĆI ENTITETI DOPRINOSU PROCESU POMIRENJA U REGIONU?

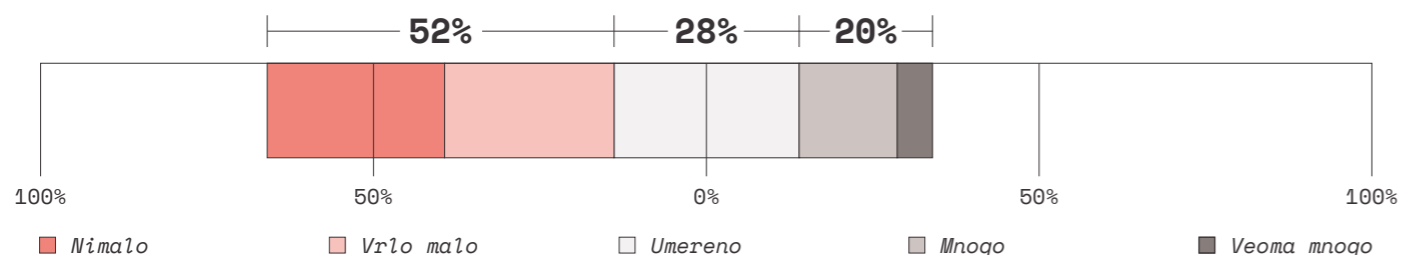
→ NARODNA SKUPŠTINA SRBIJE

→ VLADA REPUBLIKE SRBIJE

→ PREDSEDNIK REPUBLIKE SRBIJE

Kako bismo bolje razumeli odnos prema pomirenju, pitali smo mlade kakav je njihov stav o važnosti suočavanja sa događajima iz ratova na prostoru bivše SFRJ za Srbiju, i ponudili im nekoliko stavova koji se često susreću u javnom diskursu o ratovima devedesetih. Mladi su podeljenog mišljenja kada se radi o važnosti suočavanja sa događajima iz ratova (Grafikon 48). Otprilike polovina smatra da je suočavanje važno (46,55%), a druga polovina da ono nije važno (43,67%). Međutim, slaganje sa pojedinačnim tvrdnjama daje nam jasniju sliku o stavovima mladih. Među onima koji smatraju da je suočavanja sa događajima iz ratova na prostoru bivše SFRJ važno za Srbiju približno polovina (55,89%) smatra da je ono važno kako bismo konačno pokazali da Srbi nisu krivi za zločine koji im se pripisuju (26,07%

celokupnog uzorka), dok druga polovina (47,10%) smatra da je važno jer samo ako se suočimo sa istinom i prihvatimo svoj deo odgovornosti možemo da očekujemo bolju budućnost (20,57% celokupnog uzorka). Među onima koji smatraju da suočavanje sa događajima iz ratova na prostoru bivše SFRJ nije važno za Srbiju takođe vidimo različite razloge za ovakav stav. Približno svaka treća mlada osoba u ovoj grupi (31,23%) deli pesimističan stav da pomirenje nije važno jer se oko istine o tim događajima i onako nikada nećemo složiti (13,64% celog uzorka). Isti broj deli drugi, čini se podjednako pesimističan stav da cela istina nikada neće biti otkrivena. Skoro petina mladih u grupi onih koji smatraju da suočavanje nije važno (16,37%) veruje da takvo suočavanje baš ništa neće promeniti u budućnosti (7,15%

GRAFIKON 48: DA LI JE SUOČAVANJE SA DOGAĐAJIMA IZ RATOVA NA PROSTORU BIVŠE SFRJ VAŽNO ZA SRBIJU?

• Važno je da bismo konačno pokazali da Srbi nisu krivi za zločine koji im se pripisuju	26.07%
• Važno je, jer samo ako se suočimo sa istinom i prihvatimo svoj deo odgovornosti možemo da očekujemo bolju budućnost	20.57%
• Nije važno, jer se oko istine o tim događajima i onako nikada nećemo složiti	13.64%
• Nije važno, jer cela istina nikada neće biti otkrivena	13.64%
• Nije važno, jer takvo suočavanje baš ništa neće promeniti u budućnosti	7.15%
• Nije važno, jer to danas više nije relevantna tema	4.95%
• Nije važno, jer se pred Srbijom nalaze mnog važniji problemi, kao što je pokretanje privrede, podizanja standarda ljudi	4.29%
• Ne zna	9.68%

GRAFIKON 49: U KOJOJ MERI SMATRATE DA POSTOJI POTREBA ZA OSNIVANJEM NEKOG REGIONALNOG TELA KOJE BI SE, PORED SUDOVA, BAVILO UTVRĐIVANJEM ČINJENICA O ZLOČINIMA TOKOM RATOVA (NPR. ZAJEDNIČKI SPISAK ŽRTAVA)?

celokupnog uzorka). Približno 10% onih koji smatraju da suočavanje nije važno kao razlog vide da to danas više nije relevantna tema (11,33%) i da su pred Srbijom nalaze mnogo bitniji problemi kao što je razvoj privrede (9, 82%). Većina ispitanika (42%) izražava malo (23%) ili nimalo (19%) podrške za osnivanjem regionalnog tela

koje bi se, pored sudova, bavilo utvrđivanjem činjenica o zločinima tokom ratova. Manji procenat (20%) izražava mnogo (13%) i veoma mnogo podrške (7%) za osnivanje ovakvog tela. Ponovo veliki procenat ispitanika ima umereni stav (37%) koji se može tumačiti i kao izražavanje određene vrste neutralnosti. (Grafikon 49)

Poslednjih godina svedoci smo sve većeg prisustva osuđenih ratnih zločinaca u javnosti, neki od njih su aktivni u političkim kampanjama, dok drugi objavljuju knjige koje finansiraju ministarstva Republike Srbije. Većina mladih smatra da ovakve pojave nisu prihvatljive. Skoro dve trećine (64,51%) se slaže da nije prihvatljivo da osobe osuđene za ratni zločin aktivno učestvuju u političkom životu dok se samo 15,71% ne slaže sa ovom tvrdnjom. Kao što se vidi iz *Grafikona 50* situacija je praktično ista i za ostale tvrdnje.

Slika je malo drugačija kada se postavi pitanje o muralima koji veličaju Ratka Mladića, osuđenog ratnog zločinca. Naime, praktično polovina (48%) mladih ne misli da bi murale Ratku Mladiću trebalo prekrečiti (*Grafikon 51*). Stiče se utisak da se mladi slažu sa ograničavanjem prisustva ratnih zločinaca u javnosti kada su ti stavovi izloženi apstraktno kao što je to u prethodnom pitanju (npr. *Ne treba dozvoliti osobama koje su pravosnažno osuđene za ratni zločin da obavljaju državne funkcije*), ali kada se radi o konkretnom primeru veličanja osuđenih ratnih zločinaca u formi murala, njihovo mišljenje se menja. Pored toga, ogromna većina mladih (85%) kaže da nije primetila povećanje murala i grafita vezanih za ratove devedesetih. Pošto je ovaj porast evidentan i

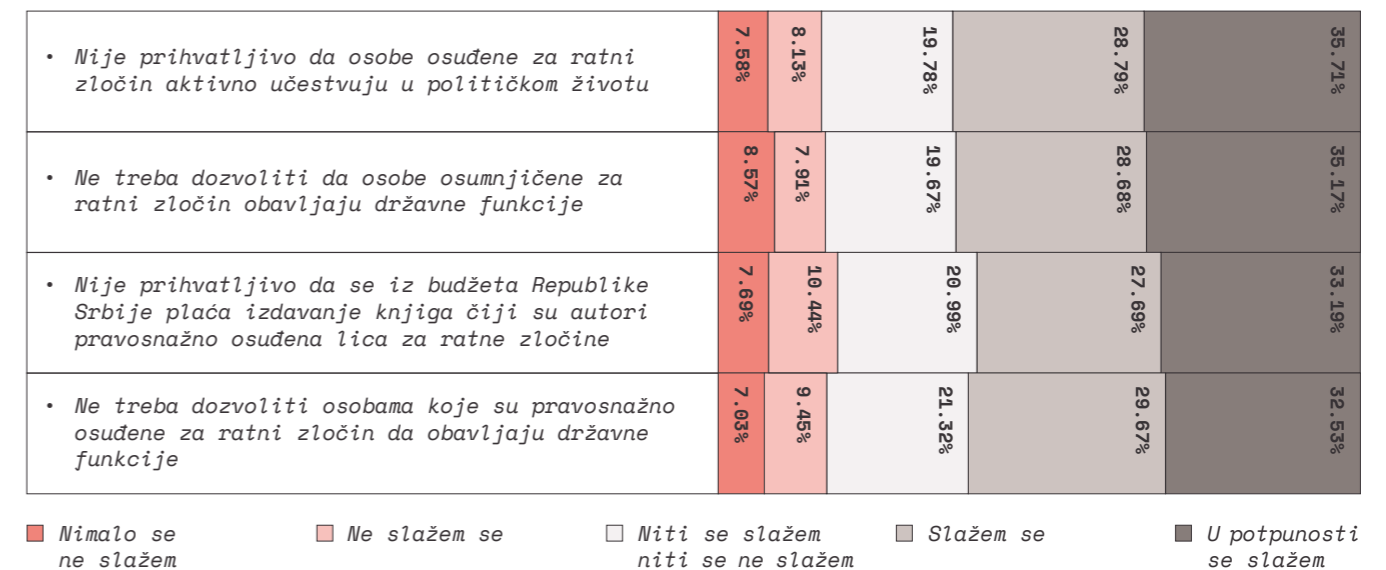
mnoge organizacije su ga zabeležile, postoji mogućnost da mladi ne obraćaju previše pažnju na sadržaj vezan za ratove devedesetih. Moguće alternativno objašnjenje je da mladi prosto ne vide problem sa ovakvim sadržajem na fasadama.

Kako je dominantni narativ o ratovima devedesetih zasićen figurama žrtava i heroja, proverili smo da li mladi smatraju da je u ratovima devedesetih bilo heroja i ko su oni. Dok većina ispitanika *ne zna* da li je bilo heroja, jedna četvrtina kaže da ih je bilo (25%), a približno jedna trećina kaže da nije (32%) (*Grafikon 53*). Kada smo ih pitali ko su oni, većina ponovo kaže da ne zna, ali od malog procenta koji je bio spreman da odgovori na ovo pitanje, većina kaže da je heroj Ratko Mladić (6,59%), pa heroji Košara (5,05%) (*Grafikon 54*). Nakon toga slede obični ljudi/civili/nedužni ljudi sa 2,2%, pa Radovan Karadžić sa 2,09% i svi koji su branili/vojnici sa 1,43%.²⁹

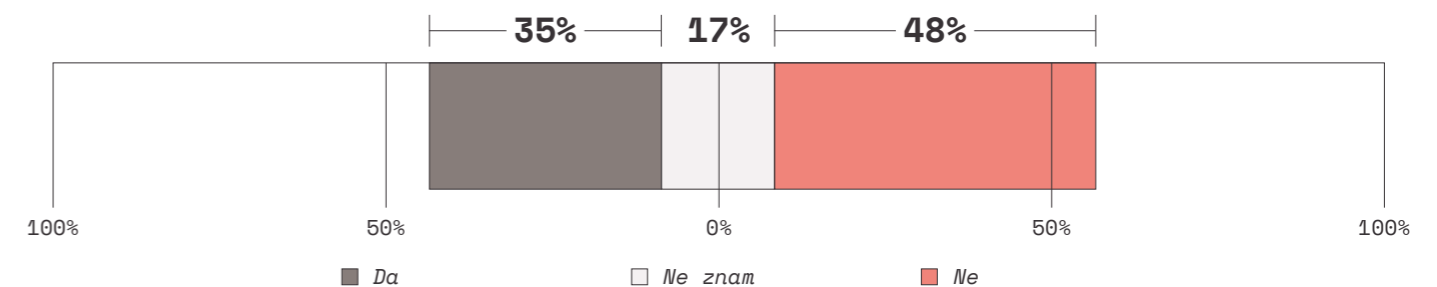
Većina mladih nikada nije čula za Inicijativu mladih za ljudska prava (92%), a od onih koji jesu čuli za ovu organizaciju većina ispravno identifikuje šta su glavne aktivnosti organizacije.

²⁹ Predstavljani su samo odgovori koje je dalo više od 1% ispitanika.

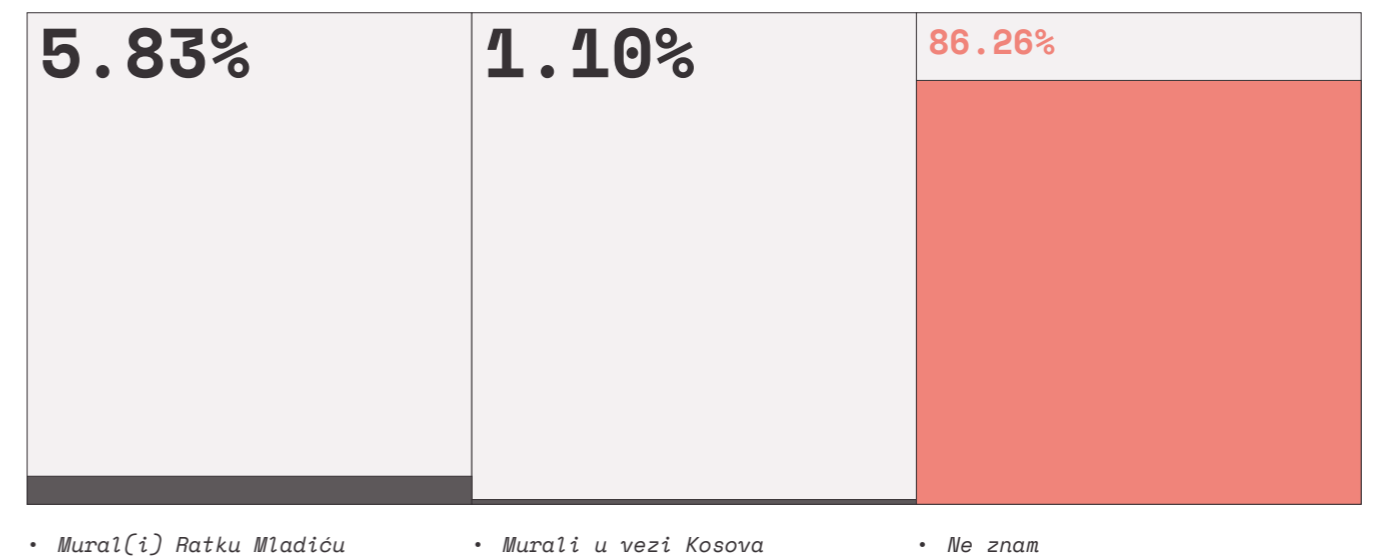
GRAFIKON 50: POLITIČKO I JAVNO DELOVANJE OSUĐENIH RATNIH ZLOČINACA

GRAFIKON 51: ŠTA MISLITE, DA LI MURALE/GRAFITE RATKU MLADIĆU TREBA PREKREČITI?

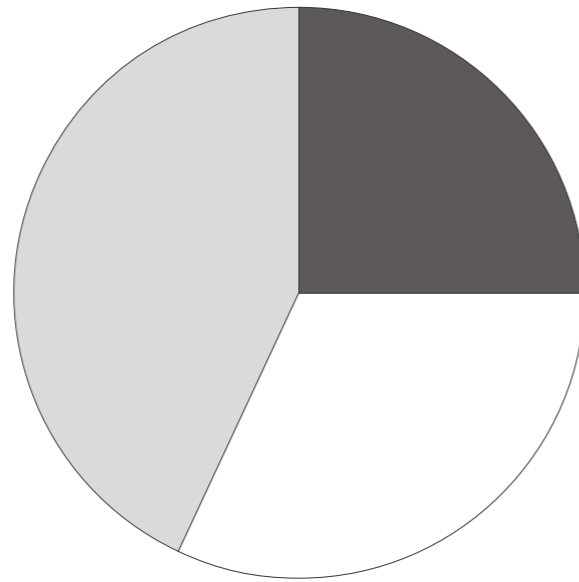

GRAFIKON 52: DA LI MOŽETE DA NAVEDETE NEKI MURAL/GRAFIT U VEZI SA DEVEDESETIMA?

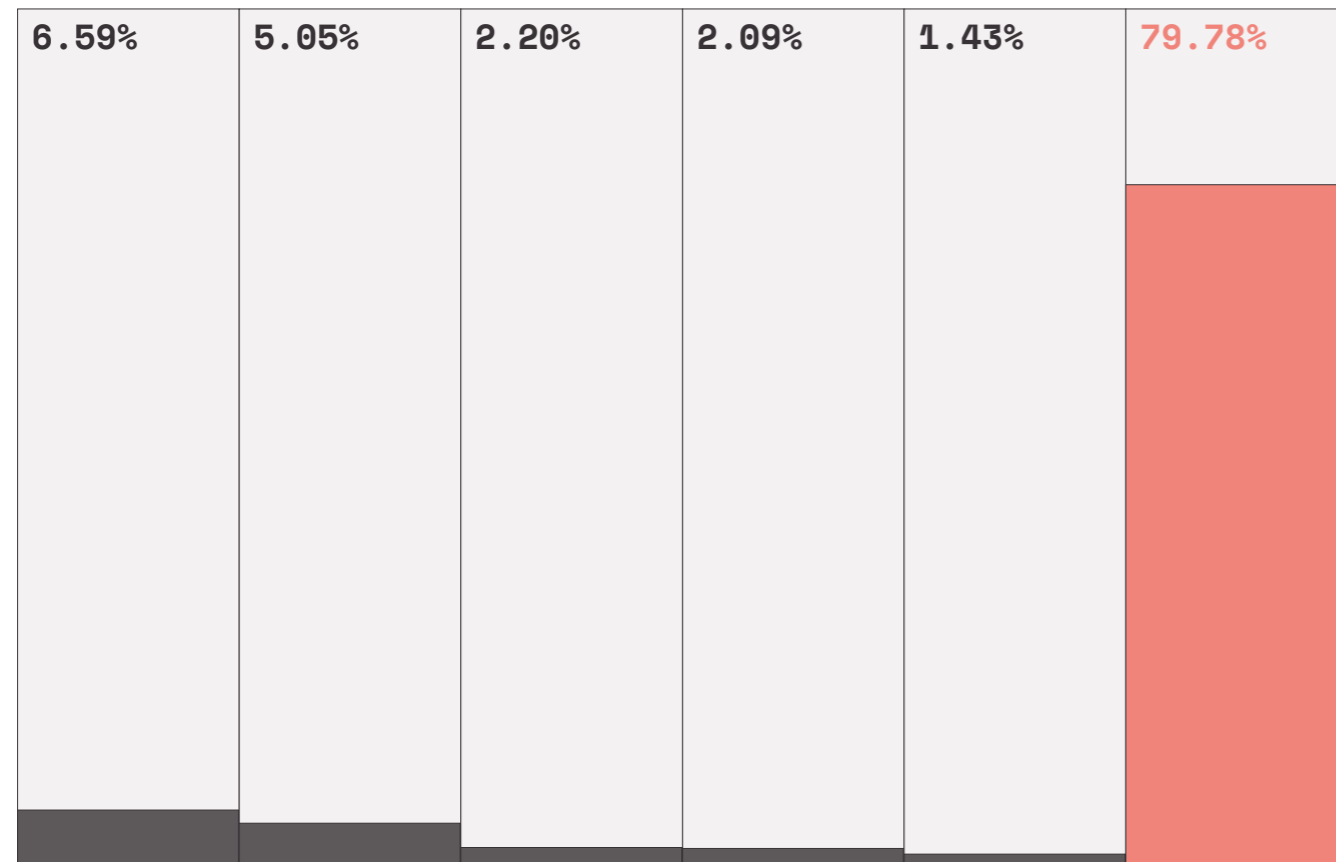

GRAFIKON 53: DA LI JE BILO HEROJA U RATOVIMA DEVEDESETIH?

■ *Da* 25%
 □ *Ne znam* 32%
 ■ *Ne* 43%

GRAFIKON 54: KO SU PO VAMA HEROJI RATOVA DEVEDESETIH?

• *Ratko Mladić* • *Heroji Košara* • *Obični ljudi, civili, nedužni ljudi* • *Radovan Karadžić* • *Svi koji su branili, vojnici* • *Ne znam*

Na osnovu predstavljenih podataka moguće je izvući različite zaključke. Ovde ćemo se bazirati na nekoliko, po našem mišljenju, najvažnijih i najrobusnijih nalaza. Znanje o ratovima devedesetih koje mladi poseduju je, po njihovoj sopstvenoj proceni, veoma skromno, kao i znanje istorije uopšte. Ispitanici muškog pola i stariji ispitanici konzistentno procenjuju svoje znanje kao veće, a najveći procenat izveštava da su stekli znanja o ratovima devedesetih od nastavnika/u školi ili od roditelja/članova porodice. Kao što je i očekivano, mladi koji imaju člana/članove porodice sa nekom vrstom ratnog iskustva više saznaju o ratovima u direktnom kontaktu sa osobama koje su imale direktno iskustvo rata. Mladi procenjuju da se u na časovima veoma malo uči i većina smatra da bi trebalo više da se uči o ratovima devedesetih. Zanimljivo je da mladi koji smatraju da više treba učiti u školi u proseku imaju veći skor etosa konflikta, više slaganja sa strategijama moralnog isključivanja i imaju negativniji stav prema Haškom tribunalu. Znanje o broju žrtava takođe nije veliko, pa tako većina mladih potcenjuje broj žrtava ratova devedesetih uopšte. Mladi istovremeno precenjuju broj žrtava bombardovanja, što je u skladu sa dominantnim narativom prisutnim u medijima, govorima predstavnika države i nastavnim materijalima za nastavu istorije. Pored toga, znanje mladih je pristrasno. Oni poseduju više znanja o događajima u kojima su žrtve bili Srbi, dok malo znaju o onima gde su žrtve pripadnici drugih etničkih grupa. U skladu sa time, velika većina nikada nije čula za postojanje masovnih grobnica na teritoriji Srbije, dok mali procenat koji je za njih čuo relativno ispravno identifikuje gde se one nalaze.

Kada je tema Haški tribunal, mladi takođe procenjuju svoje znanje kao skromno ali iskazuju većinski negativan stav prema njemu. Veliki procenat smatra da je Haški tribunal politički sud a ne pravna institucija, što je floskula koja se često čuje u javnosti u Srbiji i ukazuje

na pristrasnost u odlukama suda u skladu sa određenim političkim interesima. Većina ne smatra da su odluke suda bile prevedene i nepristrasne, niti da je sud doprineo saznavanju pune istine i doprineo demokratskom razvoju srpskog društva. Na koji način je, po njihovom mišljenju, Haški tribunal pristrasan govori nam većinsko slaganje sa tvrdnjama da je glavna svrha suda bila da *svali krivicu za ratne zločine na Srbe* i da *ispuni zahteve međunarodne zajednice*. Pored toga, mladi u Srbiji većinom nisu upoznati sa činjenicom da u Srbiji postoji Odeljenje za ratne zločine Višeg suda u Beogradu pred kojim se vode postupci za ratne zločine, i većina ne podržava suđenja za ratne zločine u Srbiji.

Akteri ratova devedesetih i stavovi prema njima su posebna tema koja pomaže da dublje razumemo stavove mladih prema ratovima devedesetih. Najveći broj ispitanika je čuo za Slobodana Miloševića i ostale aktere koji su bili aktivni na srpskoj strani u ratovima devedesetih. Interesantno je da više od polovine ispitanika nikada nije čulo za Aliju Izetbegovića, Antu Gotovinu, Nebojšu Pavkovića i Vladimira Lazarevića. Stavovi onih mladih koji su za ove aktere čuli pokazuju jasan obrazac, koji susrećemo i u kasnijim odgovorima. Naime, stiče se utisak da stav prema akterima zavisi isključivo od njihove etničke pripadnosti. Dakle, nezavisno od presuda Haškog tribunala i vrste uloge koju su imali tokom rata (vojna ili politička), svi akteri koji su srpske nacionalnosti i učestvovali su u ratu na strani Srbije su ocenjeni pozitivnije nego akteri koji su pripadnici drugih etničkih grupa i bili su aktivni učesnici ratova. Detaljnije istraživanje stavova prema četiri optužena/osuđena za ratne zločine pred Haškim tribunalom su u skladu sa ovim stavovima. Slika je slična za sva četiri aktera, gde većina ispitanika smatra da nisu odgovorni za zločine za koje su optuženi/osuđeni. Većina takođe ne zna koji su to tačno zločini, a oni koji daju odgovore relativno tačno identifikuju ove zločine.

Većina mladih u Srbiji nije čula za najveći broj od 21 zločina počinjenih tokom ratova devedesetih. Sličan etnički obrazac uočen u procenjivanju stava prema određenim akterima susrećemo i kada se radi o upoznatosti i proceni određenih ratnih zločina. Od 21 ratnog zločina za koji smo pitali mlade, najviše njih je čulo za zločine nad Srbima sa izuzetkom genocida u Srebrenici. Pored toga što iznenađuje veliki procenat mladih koji izražavaju sumnju u verodostojnost velikog broja događaja, podaci pokazuju veoma sličnu sliku kao u odgovorima na prethodno pitanje. Najmanji procenat sumnja u verodostojnost zločina počinjenim nad Srbima, dok najveće sumnje izražavaju u verodostojnost zločina počinjenih od strane srpskih snaga. Na kraju, sličan obrazac vidimo i u odgovorima na pitanje da li su ovi događaji neminovnost rata ili ratni zločini. Zločini nad Srbima se mnogo češće označavaju kao ratni zločini nego zločini nad drugim etničkim grupama. Ovakvi podaci pokazuju sličnost između stavova mladih i dominantnog narativa u Srbiji o zločinima počinjenim tokom ratova devedesetih. Dok se zločini nad Srbima stavljaju u centar tog narativa, zločini nad drugim grupama se relativizuju i opravdavaju (neminovnost rata) i ponekad čak potpuno poriču (sumnja da se događaj uopšte desio). Još jedan podatak jasno ukazuje na fokusiranost mladih na zločine nad Srbima, a to je zastupljenost odgovora na pitanje koji je najveći zločin počinjen u ratovima devedesetih. Dva najčešća odgovora su *operacije Oluja i Bljesak* i *NATO bombardovanje* dok je genocid u Srebrenici na četvrtom mestu sa manje od 5%. Interesantno je da, uprkos prethodno pomenutom, više od trećine mladih smatra da ubistva Bošnjaka u Srebrenici predstavljaju genocid.

Testirali smo i dva teorijska konstrukta, etos konflikta i moralno isključivanje, koji bi mogli da pomognu razumevanju ovakvih stavova mladih prema ratovima devedesetih i odnosima sa etničkim grupama koje se bile

na suprotnoj strani u ovim ratovima. Dok se etos konflikta odnosi samo na konflikt između Albanaca i Srba, skala moralnog isključivanja se odnosi na ratove devedesetih uzete zajedno. Podaci pokazuju da mladi u Srbiji iskazuju povećan etos konflikta i sklonost strategijama moralnog isključivanja. Kada se radi o etosu konflikta, ovaj podatak ne čudi kada se uzme u obzir zaoštavanje retorike vezane za normalizaciju odnosa sa Kosovom i probleme koji su u tim procesima prisutni od jeseni/zime 2022. godine. Kada se radi o skor moralnog isključivanja koji ukazuje na opravdavanje zločina počinjenih od strane članova sopstvene grupe, oni dodatno potvrđuju prethodno prikazane stavove mladih prema konkretnim zločinima i akterima ratova devedesetih.

Kada se radi o normalizaciji odnosa sa Kosovom, većina mladih smatra da država treba da nastavi da radi na povlačenju priznanja Kosova, dok dodatnih 17,14% smatra da treba održavati status quo. Rad na pomirenju sa odlaganjem pitanja statusa za kasnije podržava malo više nego svaki deseti ispitanik, a samo 6,7% mladih smatra da Srbija treba da prizna Kosovo kao nezavisnu državu. Ovaj stav je razumljiviji kada vidimo da se najveći broj mladih slaže sa tvrdnjom da je Kosovo, pravno gledano teritorija okupirana od strane NATO pakta. Interesantno je da, iako ne smatraju da Srbija treba da prizna Kosovo kao nezavisnu državu, značajan broj mladih izražava slaganje sa tvrdnjom *država je faktički priznala Kosovo, samo se pravi da nije*.

Na kraju smo pitali mlade kakav je njihov odnos prema pomirenju i sećanju tj. o nekim novim tendencijama revizionizma i relativizacije zločina i aktera ratova devedesetih. Iako većina ispitanika smatra da na pomirenju treba raditi, veliki broj sumnja u mogućnost pomirenja između određenih grupa. Pa tako, više od 40% smatra da pomirenje između Srba i Albanaca nije moguće, oko 30% smatra da pomirenje nije moguće između

Srba i Hrvata, a oko 25% smatra da pomirenje nije moguće između Srba i Bošnjaka. Ova procena mogućnosti pomirenja je u skladu sa iskustvima ispitanika. Većina njih je putovala u Bosnu i Hercegovinu, i najbezbednije bi se osećali da tamo otputuju. Nakon toga sledi Hrvatska a na začelju je Kosovo.

Većina ispitanika smatra da svi delovi društva zajedno treba da rade na pomirenju, dok svaki deseti ispitanik smatra da institucije države treba da rade na ovom polju. Ipak, većina ispitanika procenjuje da institucije Republike Srbije (Narodna Skupština, Vlada i predsednik) nedovoljno rade na pomirenju. Otprilike polovina mladih smatra da je suočavanje sa prošlošću važno, ali su podeljeni u pogledu razloga zbog kojih to smatraju. Većina kaže da je glavni razlog *kako bismo konačno pokazali da Srbi nisu krivi za zločine koji im se pripisuju* dok odmah zatim veliki deo smatra da je suočavanje važno *jer samo ako se suočimo sa istinom i prihvatimo svoj deo odgovornosti možemo da očekujemo bolju budućnost*. Većina ispitanika ipak ne smatra da postoji potreba za osnivanjem regionalnog tela za utvrđivanje činjenica o zločinima.

Kada se radi o političkom i javnom delovanju osuđenih ratnih zločinaca, većina ispitanika se slaže da različiti oblici ovog delovanja nisu dopustivi kada im se pitanje postavi u apstraktnoj formi. Ipak, kada se radi o konkretnom primeru veličanja osuđenih ratnih zločinaca u formi murala (Ratko Mladić), njihovo mišljenje je drugačije i većina smatra da mural Ratku Mladiću ne treba prekrečiti. Zanimljivo je da većina mladih kaže da nije primetila porast broja murala i grafita vezanih za ratove devedesetih. Ovo ne iznenađuje ako se podsetimo da čak jedna trećina mladih smatra da Ratko Mladić nije odgovoran za zločine za koje je osuđen. Jedna četvrtina mladih smatra da je u ratovima devedesetih bilo heroja, ali većina ne navodi odgovor na pitanje ko su oni.

Od malog procenta koji na ovo pitanje odgovara, većina navodi Ratka Mladića kao heroja ratova devedesetih, a odmah zatim slede heroji Košara.

Značajan procenat ispitanika bira opciju *ne znam ili neku od neutralnih opcija* kao odgovor na pitanja koja smo im postavili. Ovakav podatak bi mogao da se tumači kao veliko neznanje mladih, nezainteresovanost mladih za ove teme ili nemotivisanost da podele svoje stavove. Ipak, neki autori smatraju da, upravo kada se radi o temama vezanim za tranzicionu pravdu i pomirenje, ovi odgovori govore više od neznanja ili nezainteresovanosti. Dok jedan procenat zaista predstavlja manjak znanja, dobar deo ovih odgovora se zapravo može posmatrati kao specifična forma participacije u procesima tranzicione pravde i to na tri načina. Ovi odgovori mogu predstavljati otpor, gde davanjem odgovora *ne znam* učesnici pokazuju svoje protivljenje određenim procesima tranzicione pravde. Mogu predstavljati uzdržanost, onda kada izražavanje određenog stava može biti viđeno kao pretnja po društveni mir i konsenzus. Konačno, ovi odgovori mogu predstavljati odraz osećanja ispitanika da su procesi tranzicione pravde konstruisani od strane i za potrebe uskog kruga ljudi i da se ispitanici, kao *obični* građani, ne osećaju kao legitimni učesnici debata o ovim temama.³⁰ U slučaju podataka koji su prezentovani u ovom izveštaju, najverovatnije se radi o kombinaciji sva tri fenomena.

³⁰ Ivor Sokolić, *Claims to Ignorance as a Form of Participation in Transitional Justice, Cooperation and Conflict* 58, no. 1 (mart 2023.): 102–28, <https://doi.org/10.1177/00108367221090111>.

GRAFIKON 1:	U KOJOJ MERI VAS INTERESUJE ISTORIJA?	14	GRAFIKON 28:	DA LI ZNATE ZA KOJE TAČNO ZLOČINE OSUĐEN RATKO MLADIĆ PRED HAŠKIM TRIBUNALOM BEZ OBZIRA KAKAV JE VAŠ STAV PREMA TOME?	32
GRAFIKON 2:	ODAKLE STE NAJVIŠE NAUČILI O ISTORIJI?	15	GRAFIKON 29:	DA LI MISLITE DA JE SLOBODAN MILOŠEVIĆ ODGOVORAN ZA ZLOČINE ZA KOJE JE OPTUŽEN PRED HAŠKIM TRIBUNALOM?	32
GRAFIKON 3:	KAKO PROCENJUJETE SVOJE ZNANJE O POJAVAMA I DOGAĐAJIMA TOKOM RATOVA DEVEDESETIH?	16	GRAFIKON 30:	DA LI ZNATE ZA KOJE TAČNO ZLOČINE OPTUŽEN SLOBODAN MILOŠEVIĆ PRED HAŠKIM TRIBUNALOM BEZ OBZIRA KAKAV JE VAŠ STAV PREMA TOME?	33
GRAFIKON 4:	U KOJOJ MERI STE VI STEKLI DOSADAŠNJA ZNANJA I STAVOVE O RATOVIMA 90' IZ SLEDEĆIH IZVORA?	17	GRAFIKON 31:	DA LI MISLITE DA JE VOJISLAV ŠEŠELJ ODGOVORAN ZA ZLOČINE ZA KOJE JE OSUĐEN PRED HAŠKIM TRIBUNALOM?	33
GRAFIKON 5:	KOLIKO SE TOKOM VAŠEG ŠKOLOVANJA NA ČASOVIMA ISTORIJE OBRAĐIVALA TEMA RATOVA DEVEDESETIH?	18	GRAFIKON 32:	DA LI ZNATE ZA KOJE TAČNO ZLOČINE OSUĐEN VOJISLAV ŠEŠELJ PRED HAŠKIM TRIBUNALOM BEZ OBZIRA KAKAV JE VAŠ STAV PREMA TOME?	33
GRAFIKON 6:	DA LI O RATOVIMA 90' NA ČASOVIMA ISTORIJE TREBA DA SE UČI . . . ?	18	GRAFIKON 33:	DA LI STE ČULI ZA SLEDEĆE DOGAĐAJE? (% ISPITANIKI KOJI JE ČUO ZA DOGAĐAJ)	35
GRAFIKON 7:	ŠTA MISLITE, KOLIKO LJUDI JE STRADALO U RATOVIMA DEVEDESETIH?	19	GRAFIKON 34:	DA LI VERUJETE DA SE OVAJ DOGAĐAJ ZAISTA DESIO? (% ISPITANIKI KOJI NE VERUJE)	36
GRAFIKON 8:	KOLIKO LJUDI JE STRADALO U NATO BOMBARDOVANJU?	19	GRAFIKON 35:	DA LI JE PO VAŠEM MIŠLJENJU TAJ DOGAĐAJ BIO NEMINOVNOST RATA (OPRAVDAN U DATOJ SITUACIJI) ILI RATNI ZLOČIN (ZA KOJI POČINIOCI TREBA DA ODGOVARAJU)?	37
GRAFIKON 9:	KAKO PROCENJUJETE SVOJE ZNANJE O SLEDEĆIM POJAVAMA I DOGAĐAJIMA TOKOM RATOVA DEVEDESETIH?	20	GRAFIKON 36:	PO VAŠEM MIŠLJENJU, KOJI JE NAJVEĆI ZLOČIN KOJI JE POČINJEN U RATOVIMA DEVEDESETIH NA PROSTORIMA BIVŠE JUGOSLAVIJE?	38
GRAFIKON 10:	KOJI JE PO VAŠOJ PROCENI NAJZNAČAJNIJI DOGAĐAJ VEZAN ZA RATOVE DEVEDESETIH?	21	GRAFIKON 37:	DA LI MISLITE DA UBISTVA BOŠNJAKA U SREBRENICI PREDSTAVLJAJU GENOCID ILI NE?	39
GRAFIKON 11:	KO JE PO VAŠEM MIŠLJENJU NAJODGOVORNIJI ZA RATOVE U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI?	22	GRAFIKON 38:	TEME ETOSA KONFLIKTA	41
GRAFIKON 12:	DA LI STE ČULI DA SU U SRBIJI OTKRIVENE MASOVNE GROBNICE (U VEZI SA RATOVIMA DEVEDESETIH)?	22	GRAFIKON 39:	STRATEGIJE MORALNOG ISKLJUČIVANJA	43
GRAFIKON 13:	DA LI ZNATE DA NAVEDETE U KOJIM MESTIMA SU ONE OTKRIVENE?	22	GRAFIKON 40:	U KOJOJ MERI SE SLAŽETE SA SLEDEĆIM TVRDNJAMA VEZANO ZA KOSOVO?	45
GRAFIKON 14:	KOLIKO STE UPOZATI SA RADOM HAŠKOG TRIBUNALA?	24	GRAFIKON 41:	DA LI TREBA RADITI NA POMIRENJU NEKADA ZARAČENIH STRANA?	47
GRAFIKON 15:	KAKAV JE VAŠ STAV PREMA HAŠKOM TRIBUNALU?	25	GRAFIKON 42:	ZAŠTO MISLITE DA JE POMIRENJE VAŽNO?	47
GRAFIKON 16:	SLAGANJE SA TVRDNJAMA VEZANIM ZA RAD MKSJ	25	GRAFIKON 43:	MOGUĆNOST POMIRENJA	47
GRAFIKON 17:	ŠTA MISLITE, KOJE SU BILE SVRHE SUĐENJA PRED HAŠKIM TRIBUNALOM?	26	GRAFIKON 44:	DA LI STE IKADA PUTOVALI U (____)?	48
GRAFIKON 18:	ŠTA JE PO VAŠEM MIŠLJENJU BILA GLAVNA SVRHA SUĐENJA PRED HAŠKIM TRIBUNALOM?	27	GRAFIKON 45:	KOLIKO BISTE SE OSEĆALI BEZBEDNO DA SADA OTPUTUJETE . . . ?	48
GRAFIKON 19:	ŠTA MISLITE, U KOJOJ MERI SU SUĐENJA PRED HAŠKIM TRIBUNALOM DOPRINELA SAZNAVANJU ISTINE O DOGAĐAJIMA U RATOVIMA U BIVŠOJ SFRJ?	28	GRAFIKON 46:	KO SVE TREBA DA RADI NA POMIRENJU NEKADA ZARAČENIH STRANA?	49
GRAFIKON 20:	U KOJOJ MERI PO VAŠEM MIŠLJENJU SUĐENJA PRED HAŠKIM TRIBUNALOM DOPRINELA PROCESU POMIRENJA U REGIONU?	28	GRAFIKON 47:	KOLIKO PO VAŠEM MIŠLJENJU SLEDEĆI ENTITETI DOPRINOSE PROCESU POMIRENJA U REGIONU?	50
GRAFIKON 21:	ŠTA MISLITE, DA LI SE U SRBIJI SUDI ZA RATNE ZLOČINE?	28	GRAFIKON 48:	DA LI JE SUOČAVANJE SA DOGAĐAJIMA IZ RATOVA NA PROSTORU BIVŠE SFRJ VAŽNO ZA SRBIJU?	51
GRAFIKON 22:	U KOJOJ MERI PODRŽAVATE DA SE SUĐENJA ZA RATNE ZLOČINE ODVIJAJU PRED SUDOVIMA U SRBIJI?	28	GRAFIKON 49:	U KOJOJ MERI SMATRATE DA POSTOJI POTREBA ZA OSNIVANJEM NEKOG REGIONALNOG TELA KOJE BI SE, PORED SUDOVA, BAVILO UTVRĐIVANJEM ČINJENICA O ZLOČINIMA TOKOM RATOVA (NPR. ZAJEDNIČKI SPISAK ŽRTAVA)?	51
GRAFIKON 23:	ZA KOJE OD SLEDEĆIH LIČNOSTI POVEZANE SA RATOVIMA DEVEDESETIH STE ČULI?	30	GRAFIKON 50:	POLITIČKO I JAVNO DELOVANJE OSUĐENIH RATNIH ZLOČINACA	53
GRAFIKON 24:	KAKAV JE VAŠ STAV PREMA OVIM LIČNOSTIMA?	31	GRAFIKON 51:	ŠTA MISLITE, DA LI MURALE/GRAFITE RATKU MLADIĆU TREBA PREKREĆITI?	53
GRAFIKON 25:	DA LI MISLITE DA JE RADOVAN KARADŽIĆ ODGOVORAN ZA ZLOČINE ZA KOJE JE OSUĐEN PRED HAŠKIM TRIBUNALOM?	32	GRAFIKON 52:	DA LI MOŽETE DA NAVEDETE NEKI MURAL/GRAFIT U VEZI SA DEVEDESETIMA?	53
GRAFIKON 26:	DA LI ZNATE ZA KOJE TAČNO ZLOČINE OSUĐEN RADOVAN KARADŽIĆ PRED HAŠKIM TRIBUNALOM BEZ OBZIRA KAKAV JE VAŠ STAV PREMA TOME?	32	GRAFIKON 53:	DA LI JE BILO HEROJA U RATOVIMA DEVEDESETIH?	54
GRAFIKON 27:	DA LI MISLITE DA JE RATKO MLADIĆ ODGOVORAN ZA ZLOČINE ZA KOJE JE OSUĐEN PRED HAŠKIM TRIBUNALOM?	32	GRAFIKON 54:	KO SU PO VAMA HEROJI RATOVA DEVEDESETIH?	54

Bandura, Albert. *Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities*. *Personality and Social Psychology Review* 3, no. 3 (avgust 1999): 193–209. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0303_3.

Bar-Tal, Daniel. *Intractable Conflicts: Socio-Psychological Foundations and Dynamics*. *Intractable Conflicts: Socio-Psychological Foundations and Dynamics*. Nju York, SAD: Cambridge University Press, 2013.

Đureinović, Jelena. *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: Istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije*. Beograd: Fond za humanitarno pravo, oktobar 2021. https://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2021/10/Politika_secanja_bhs.pdf.

Đureinović, Jelena, i Rodoljub Jovanović. *Predlog praktične politike: Ratovi 1990-ih u nastavi istorije*. Beograd: Fond za humanitarno pravo, septembar 2020. [https://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2020/09/Predlog-praktične-politike-Ratovi-1990-ih-u-nastavi-istorije.pdf](https://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2020/09/Predlog-prakticne-politike-Ratovi-1990-ih-u-nastavi-istorije.pdf).

Furlan, Mira. *Voli me više od svega na svijetu*. Beograd: Booka, 2021.

Ipsos Strategic Marketing. *Attitudes towards War Crimes, the ICTY and the National Judiciary*. *Ipsos Strategic Marketing*, oktobar 2011.

Izveštaj o komemoracijama ratnih zločina u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Kosovu i Crnoj Gori. Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava, januar 2022. [https://www.yihr.rs/wp-content/uploads/2022/02/YIHR-Izveštaj-o-komemoracijama-ratnih-zločina-u-Srbiji-Bosni-i-Hercegovini-Kosovu-i-Crnoj-Gori-2021_FHD_01.pdf](https://www.yihr.rs/wp-content/uploads/2022/02/YIHR-Izveštaj-o-komemoracijama-ratnih-zlocina-u-Srbiji-Bosni-i-Hercegovini-Kosovu-i-Crnoj-Gori-2021_FHD_01.pdf).

Jovanović, Rodoljub, i Angela Bermúdez. *The next Generation: Nationalism and Violence in the Narratives of Serbian Students on the Break up of Yugoslavia*. *Studies in Ethnicity and Nationalism* 21, no. 1 (april 2021): 2–25. <https://doi.org/10.1111/sena.12339>.

Jovanović, Rodoljub, i Dea Marić. *Controversy in the Classroom: How History Teachers in the Western Balkans Approach Difficult Topics?* *Journal of Curriculum Studies*, 2020. <https://doi.org/10.1080/00220272.2020.1780326>.

Mapa žrtava ratnih zločina 1991-2001 na području nekadašnje SFRJ. Pristupljeno 25. septembra 2023. <https://zrtveratovasfrj.info/site/home/sr-Latn-RS>.

Odnos prema ratnim zločinima u izbornoj kampanji 2022. godine. Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava, mart 2022. [https://www.yihr.rs/wp-content/uploads/2022/03/Odnos-prema-ratnim-zločinima-u-izbornoj-kampanji-2022-1.pdf](https://www.yihr.rs/wp-content/uploads/2022/03/Odnos-prema-ratnim-zlocinima-u-izbornoj-kampanji-2022-1.pdf).

Popadić, Dragan, Zoran Pavlović, i Srećko Mihailović. *Mladi u Srbiji 2018/2019*, 2019. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/15295-20190411.pdf>.

Popis žrtava NATO bombardovanja. *Popis žrtava NATO bombardovanja*. Pristupljeno 20. septembra 2023. <https://www.hlc-rdc.org/db/nato/index.html>.

Radoman, Marija. *Vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji – Istraživanje 2019.*, n.d.

Rat u Srbiji. *Tajne masovne grobnice u Srbiji*. Pristupljeno 25. septembra 2023. <https://ratusrbiji.rs/masovne-grobnice/>.

Ratni zločinci u izbornoj kampanji 2020. godine. Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava, jun 2020. <https://www.yihr.rs/wp-content/uploads/2020/06/Ratni-zlocinci-u-izbornoj-kampanji.pdf>.

Ristić, Katarina. *Mediji i revizionizam o ratovima devedesetih u Srbiji*. Beograd: Fondacija Fond za humanitarno pravo, mart 2023. http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2023/04/Revizionizam_sr%5b46095%5d.pdf.

Sokolić, Ivor. *Claims to Ignorance as a Form of Participation in Transitional Justice*. *Cooperation and Conflict* 58, no. 1 (mart 2023): 102–28. <https://doi.org/10.1177/00108367221090111>.

Stojanović, Boban, i Aleksandar Ivković. *Alternative Report on The Position and Needs of Youth in the Republic of Serbia – 2022*. Beograd: National Youth Council of Serbia – KOMS, 2022. <https://koms.rs/wp-content/uploads/2022/08/Alternative-report-2022.pdf>.

Stojanović, Dubravka, Radina Vučetić, Sanja Petrović Todosijević, Olga Manojlović Pintar, i Radmila Radić. *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje upotreba i zloupotreba istorije*. Urednik Vojin Dimitrijević. Beograd, 2010.

Ujedinjene nacije – Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju. Pristupljeno 20. septembra 2023. <https://www.icty.org/bcs>.

CIP - Каталогizacija u publikaciji
Nародна библиотека Србије, Београд

316.752-053.6"19"

STAVOVI mladih u Srbiji o ratovima devedesetih : istraživački izveštaj / [priredio Rodoljub Jovanović]. - Beograd : Inicijativa mladih za ljudska prava, 2023 (Beograd : Dual Mode,). - 63 str. : tabele ; 28 cm

Podatak o priređivaču preuzet sa kolofona. - Tiraž 500. - 3. - Str. 5: Predgovor / Sofija Todorović. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 62-63.

ISBN 978-86-85381-47-8

a) Омладина – Култура сећања – Истраживање – Србија -- 20в

COBISS.SR-ID 129462025

Istraživački
izveštaj

STAVOVI
MLADIH
U
SRBIJI
O
~~RATOVIMA~~
DEVEDESETIH

ISBN-978-86-85381-47-8

9 788685 381478